

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

КОЛЕСНІЧЕНКО ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ

УДК [159.9:355/351.74]:616.895

**ПСИХОЛОГІЯ БОЙОВОЇ ТРАВМАТИЗАЦІЇ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ**

19.00.06 – юридична психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Харків 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національній академії Національної гвардії України.

Науковий консультант: доктор психологічних наук, професор **Приходько Ігор Іванович**, Національна академія Національної гвардії України, начальник науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Землянська Олена Володимирівна**, Харківський національний університет внутрішніх справ, факультет № 6, кафедра соціології та психології, професор

доктор психологічних наук, доцент **Кудерміна Олена Іванівна**, Національна академія внутрішніх справ, завідувач кафедри юридичної психології

доктор психологічних наук, професор **Осьодло Василь Ілліч**, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, начальник гуманітарного інституту

Захист відбудеться 15 листопада 2019 року о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.04 в Харківському національному університеті внутрішніх справ за адресою: проспект Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: проспект Льва Ландау, 27, м. Харків, 61080.

Автореферат розісланий 10 жовтня 2019 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

П.В. Макаренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. З метою стабілізації обстановки в Східному регіоні України, подолання терористичних загроз та збереження територіальної цілісності держави Указом Президента України введено в дію рішення Ради національної безпеки та оборони України «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України», з підписанням якого було розпочато проведення антитерористичної операції (АТО). З метою знешкодження озброєних злочинців у підтриманні та відновленні правопорядку в зоні АТО безпосередню участь беруть військовослужбовці Національної гвардії України (НГУ) та працівники Національної поліції. Негативний вплив стрес-факторів на психіку правоохоронців під час виконання службових обов'язків у зоні проведення АТО призвів у частини особового складу до зміни психічного стану, порушень адаптації та поведінки, виникли негативні психічні реакції та стани. У бійців трансформувалися цінності, погляди на життя і, як наслідок, формувалася бойова психологічна травматизація особистості. Асиметричні форми проведення АТО виходять за межі традиційних принципів бойових дій, де є поєднання воєнних, інформаційних та соціально-політичних форм, що характеризує її як «гібридну війну» (Ф. Брідлав, В. Горбулін, Д. Кілаллен, Г. Почепцов, Ю. Радковец, Ф. Хоффман та ін.).

Аналіз наукових досліджень проблеми бойової травматизації показав, що завдяки працям І. Годфілда, К. Голдстейна, Р. Грінкер, А. Кардінера, Л. Колба, О. Лазебної, В. Лєскова, С. Літвінцева, Е. Міллера, В. Сагента, Е. Слатер, Є. Снедкова, Г. Шпігеля, Г. Рейніса, С. Футтермана та ін. було визначено, що кожна людина відчуває бойовий стрес, перебуваючи в зоні бойових дій, і кількість таких випадків можна передбачити, адже вони безпосередньо залежать від специфіки впливу бойових умов на психіку людини та її підготовленості до стресових ситуацій. Це сприяло розробці та розвитку концепції посттравматичного стресового розладу (Ю. Александровський, П. Бартон, М. Горовіц, Дж. Гріффіт, Г. Макенані, В. Неш, А. Пушкарьов, М. Решетников, І. Сиромятніков, Н. Тарабріна, С. Ферст, Д. Фоу, Л. Шестопалова, М. Шрейбер, С. Яковенко та ін.). Незважаючи на значну кількість та різноманітність проведених досліджень, вирішення цієї проблеми переважна більшість науковців бачили у наданні медичної (психіатричної) допомоги.

З 2014 р. українські дослідники почали активно вивчати психічні зміни особистості учасників АТО під час та після виконання професійної діяльності (Н. Агаєв, В. Алещенко, О. Друзь, О. Землянська, К. Кравченко, О. Кокун, С. Максименко, Н. Мась, Н. Оніщенко, В. Осьодло, І. Приходько, О. Сафін, В. Стасюк, О. Тімченко, Ю. Широбоков та ін.). Вивчення впливу бойового стресу на психіку військовослужбовців та правоохоронців мало фрагментарний

характер, що не дозволило в повному обсязі розглянути генезу бойової психологічної травматизації особистості. Психологічний супровід службово-бойової діяльності (СБД) правоохоронців ускладнювався недосконалістю нормативно-правового забезпечення.

Таким чином, актуальність і недостатня теоретична та практична розробленість даної проблеми зумовили доцільність подальшого її дослідження та розроблення нормативно-правових засад психологічного забезпечення службово-бойової діяльності НГУ з метою профілактики бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовця НГУ.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дисертаційна робота виконана згідно з планом наукових досліджень НА НГУ, передбачених наказом МВС України від 16.03.2015 р., № 275 «Про затвердження переліку пріоритетних напрямків наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015-2019» та пов'язана з реалізацією законів України «Про оборону України» (№ 1437-VIII від 07.07.2016); «Про військовий обов'язок» (№ 1680-VIII від 18.10.2016); «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (№ 1486-VIII від 06.09.2016) та Указу Президента України «Про воєнну доктрину» (№ 555/2015 від 24.09.2015).

Дисертація виконана в межах НДР «Психологічна готовність до професійної діяльності військовослужбовців внутрішніх військ МВС України при виконанні службово-бойових завдань у відрядженні» (№ 0113U003366), «Розроблення системи саморегуляції військовослужбовців Національної гвардії України для покращення їх службово-бойової діяльності» (№ 0116U007673), «Психологічна готовність до ризику військовослужбовців Національної гвардії України» (№ 0115U002838), «Розроблення програми профілактики посттравматичних стресових розладів у військовослужбовців Національної гвардії України» (№ 0218U006866). Автор дослідження брав участь у першій та другій НДР як відповідальний виконавець; у третій та четвертій – як науковий керівник.

Тему дисертації затверджено Вченою радою Національної академії Національної гвардії України (протокол № 21 від 22 квітня 2014 р.) та уточнено в остаточному формулюванні (протокол № 2 від 22 березня 2019 р.). Узгоджено рішенням бюро Міжвідомчої ради з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології НАПН України (протокол № 2 від 27 березня 2019 р.).

Об'єкт дослідження: психологічна травматизація особистості в професійній діяльності правоохоронців.

Предмет дослідження: бойова психологічна травматизація особистості військовослужбовців Національної гвардії України.

Мета дослідження: розробити концепцію бойової психологічної травматизації військовослужбовців Національної гвардії України з метою

вдосконалення нормативно-правових засад психологічного забезпечення службово-бойової діяльності.

Гіпотеза дослідження:

1. Цілісне уявлення про сутність бойової психологічної травматизації військовослужбовців НГУ може бути сформоване на основі розробки й реалізації сучасної концепції бойової психологічної травматизації особистості, яка містить: теоретико-методологічне й емпіричне обґрунтування наукової проблеми; створення моделі бойової психологічної травматизації військовослужбовців НГУ; оцінювання психологічної травматичності бойового досвіду та стійкості до психологічної травматизації бойовим досвідом; умови та шляхи профілактики бойової психологічної травматизації особистості.

2. Рівень та особливості бойової психологічної травматизації військовослужбовців НГУ покладено в основу розробки нормативно-правових засад психологічного забезпечення службово-бойової діяльності НГУ.

Завдання дослідження:

1. Провести теоретико-методологічний аналіз проблеми бойової психологічної травматизації особистості.

2. На основі емпірично виявлених особистісних особливостей військовослужбовців НГУ (у ціннісно-смысловій сфері, адаптації та саморегуляції), що впливають на розвиток посттравматичних стресових реакцій (ПСР) і станів, виступаючи їх предикторами, уточнити зміст та наповнення поняття «бойова психологічна травматизація особистості».

3. Визначити типи бойової психологічної травматизації особистості у військовослужбовців НГУ при різних рівнях психотравматичності бойовим досвідом.

4. Дослідити структуру стійкості до бойової психологічної травматизації у військовослужбовців НГУ з різними рівнями травматичності бойового досвіду.

5. Обґрунтувати та розробити модель бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ.

6. З'ясувати механізм формування стійкості до психологічної травматизації бойовим досвідом у військовослужбовців НГУ.

7. Розробити психометричний інструментарій оцінювання психологічної травматичності бойовим досвідом та стійкості до бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ.

8. Запропонувати комплексну програму профілактики бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ та нормативно-правові засади її реалізації.

Основними теоретичними й методологічними засадами дослідження стали положення системного підходу як методологічного засобу пізнання психологічних процесів та явищ. Вихідними принципами психологічної науки є

детермінізм, єдність психіки й діяльності, які доповнено положеннями про системний підхід до розуміння цілісної особистості (Б. Ананьєв, О. Леонтьєв, Б. Ломов, С. Рубінштейн); фундаментальні положення про розвиток і формування особистості (Л. Виготський, Г. Костюк, С. Максименко); положення про зв'язок особистісного й професійного розвитку суб'єкта (А. Деркач, М. Кузнецов, Н. Чепелева, В. Шадріков та ін.); концепції відстрочених реакцій на травматичний стрес (посттравматичних стресових реакцій) (Ф. Бассін, Д. Вільсон, М. Горовиць, Л. Пергаменщик, Н. Тарабрина, Х. Фіглі, Д. Шпігель та ін.); концепції професіоналізму та психологічного супроводу діяльності правоохоронця (О. Бандурка, В. Барко, С. Безносів, Б. Бовін, С. Бочарова, О. Євдокімова, О. Землянська, О. Кудерміна, І. Лебедев, В. Лефтеров, П. Макаренко, В. Медведєв, Н. Мягких, І. Приходько, О. Сафін, О. Сафронова, О. Тімченко, О. Федоренко, О. Шестаков, С. Яковенко та ін.); принципи й теоретичні основи організації психологічної роботи в правоохоронних органах (В. Андросюк, Д. Александров, В. Журавльов, О. Кудерміна, Л. Мороз, І. Охріменко, Н. Оніщенко, Р. Семенова, О. Цільмак, С. Шклярчук та ін.); концептуальні підходи до організації та проведення психологічної реабілітації військовослужбовців та правоохоронців (Р. Абдурахманов, П. Корчемний, А. Караяні, Г. Попова, В. Сисоєв, С. С'єдин, І. Соловйов та ін.).

У дослідженні враховано положення нормативно-правових актів України, відомчі накази й розпорядження, що регламентують психологічне забезпечення службово-бойової діяльності НГУ.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційної роботи є система принципів, методів і прийомів наукового пізнання. Їх застосування визначається системним підходом, що дає можливість розглянути проблему в єдності її психологічного змісту і форми, здійснити системний аналіз теорії і практики дослідження бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ.

Теоретичні методи: аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація, інтерпретація одержаних даних наукової літератури щодо психологічної травматизації особистості в бойових умовах та нормативно-правові документи, що регламентують психологічне супроводження учасників бойових дій.

Аналітичні методи: вивчення вітчизняного й зарубіжного досвіду дослідження бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців, аналіз директивних, нормативних і методичних документів.

Емпіричні методи: У рамках проведення емпіричного дослідження структури бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ було застосовано психодіагностичний метод, який містив такі методики: «Шкала реактивної та особистісної тривоги Ч. Спілбергера-Ю. Ханіна» (ШРОТ); опитувальник оцінки стану адаптації

«ОСАДА» С. Яковенка; «Опитувальник травматичного стресу» (ОТС) І. Котеньова; «Опитувальник цінностей» М. Рокіча; опитувальник COPE (Ч. Карвер, М. Шейєр, Д. Вентрауб в адаптації Т. Гордєєвої, Є. Осіна, О. Расказової, О. Сичова, В. Шевяхової); методика «Психологічна безпека особистості» (І. Приходько); «Локус контролю» (у модифікації Є. Ксенофонтової); опитувальник «ССП-98» (стиль саморегуляції поведінки) (В. Моросанової); методика «Вольова регуляція особистості» (М. Гуткіна, Г. Міхальченко); «Шкала фашизму» (антидемократичної організації особистості) (Т. Адорно, Э. Френкель-Брунsvик, Д. Левинсон, Р. Сенфорд); 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла (форма А).

При організації дослідження бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ було використано комплекс методик:

а) для оцінювання психологічної травматизації особистості військовослужбовця НГУ: опитувальник травматичного стресу для діагностики наслідків (І. Котеньов); Міссісіпська шкала для оцінки посттравматичних реакцій (військовий варіант) (Т. Кеапе);

б) для оцінювання особистісних особливостей: 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла;

в) для оцінювання здатності до саморегуляції: методика «Вольова регуляція особистості» (М. Гуткін, Г. Міхальченко); опитувальник «Здатність до самоврядування» (Н. Пейсахов); опитувальник толерантності до невизначеності (Т. Корнілова); методика «Локус контролю» (модифікація Є. Ксенофонтової); опитувальник COPE (Ч. Карвер, М. Шейєр, Д. Вентрауб в адаптації Т. Гордєєвої, Є. Осіна, О. Расказової, О. Сичова, В. Шевяхової); тест життєстійкості (С. Мадді, переклад і адаптація Д. Леонтьєва, О. Расказової); опитувальник загальної компетентності (О. Штепа); шкала переживання часу (О. Кронік, О. Головаха);

г) для оцінювання особливостей ціннісної регуляції: «профіль особистості» (методика Ш. Шварца для вивчення цінностей особистості; тест-опитувальник особистісної зрілості (Ю. Гільбух).

Для емпіричного визначення рівня травматичності бойового досвіду та комплексного вивчення стійкості до бойової психологічної травматизації особистості було застосовано розроблений автором психодіагностичний інструментарій: методика «Оцінювання психологічної травматичності бойового досвіду»; опитувальник «Стійкість до бойової психологічної травматизації особистості».

Методи математичної статистики (кластерний (K-means), регресійний, факторний, кореляційний аналізи) дозволили виявити тісноту та направленість взаємозв'язків між показниками, достовірності розбіжності між ними та підвищувати обґрунтованість висновків дослідження бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовця НГУ; статистична обробка

отриманих даних була проведена за допомогою комп'ютерної програми SPSS 17.0.

Організація й база дослідження. У дослідженні взяли участь 1825 військовослужбовців НГУ чоловічої статі з різних військових частин, які протягом 2014–2016 років виконували службово-бойову діяльність у зоні проведення АТО. Серед них рядовий і сержантський склад (59 %), старшини, прапорщики та старші прапорщики (18 %), молодший офіцерський склад (19 %), старший офіцерський склад (5 %). Термін відрядження до зони проведення АТО складав від двох тижнів до одного місяця.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у вирішенні актуальної наукової проблеми – розробленні концепції бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ і визначається тим, що:

вперше:

- розкрито зміст поняття «бойова психологічна травматизація особистості» військовослужбовця НГУ;
- обґрунтовано типи службово-бойової діяльності військовослужбовців НГУ під час участі в АТО, критеріями яких є особливість та інтенсивність психотравмуючих впливів на особистість;
- визначено типи психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ при різних рівнях психотравматичності бойовим досвідом: низхідний (низькі показники «ПТСР») тип з наявністю або без ознак психологічної травматизації та з наявністю або без ознак бойового досвіду; висхідний (високі показники «ПТСР») тип з наявністю або без ознак психологічної травматизації та з наявністю або без ознак бойового досвіду;
- розроблено якісні та кількісні показники, критерії оцінювання та рівні травматичності бойового досвіду особистості військовослужбовців НГУ;
- визначено шестифакторну структуру стійкості особистості до бойової психологічної травматизації у військовослужбовців НГУ з різними рівнями травматичності бойового досвіду;
- запропоновано емпіричну модель бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовця НГУ, у якій визначено та описано взаємодію стрес-факторів та структурних компонентів стійкості до бойової психологічної травматизації особистості при накопиченні їх дії;
- з'ясовано механізм формування стійкості до психологічної травматизації бойовим досвідом у військовослужбовців НГУ, який має дві складові – актуальну (забезпечується засобами «актуальної роботи» в умовах АТО: копінгамі, цільовою саморегуляцією, самовладнанням) та базисну (співвідноситься з інтелектуальними, емоційними, вольовими особливостями особистості); його розвиток відбувається двома шляхами, що мають власні етапи: від формального засвоєння норм взаємодії, способів дії до перевірки їх практикою на істинність і до формування майстерності;

- визначено якісні та кількісні показники, критерії та рівні стійкості особистості до психологічної травматизації бойовим досвідом у військовослужбовців НГУ;

- визначено специфіку бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ;

- обґрунтовано нормативно-правові положення психологічного забезпечення службово-бойової діяльності НГУ в напрямі профілактики бойової психологічної травматизації особистості.

удосконалено:

- психологічну типологію адаптації особистості військовослужбовців НГУ до стресових умов виконання службово-бойових завдань в АТО: «прогнозує небезпеку», «відкритий небезпеці», «бере на себе роль жертви», «приховує свій страх»;

- психологічну типологію ціннісно-смислової сфери особистості військовослужбовців НГУ з різними ознаками посттравматичного стресового розладу: «індивідуаліст», «прагне не виходити із зони комфорту», «прагне індивідуального щастя», «компаньйон», «заробітчанин», «пасіонарій», «романтик», «формаліст», «рутинний»;

- наукові уявлення про саморегуляцію особистості в перебігу та формуванні посттравматичного стресового розладу: зниження їх показників пов'язано з розвиненою ціннісно-смисловою регуляцією діяльності; побудова стосунків за принципом незалежності, а співіснування зі своїм соціальним оточенням; здатність самостійно приймати рішення в складних ситуаціях; здатність прогнозувати виникнення й розвиток стресових ситуацій; упевненість у собі, своїх цінностях, у правильності своїх дій; оптимізм; підвищення показників посттравматичних стресових реакцій зумовлюється схильністю до надконтролю страхом утратити контроль над ситуацією, яку об'єктивно неможливо контролювати; відсутністю навичок переживання ситуації схильністю використовувати «заперечення» та «заспокоїливі» як провідні копінг-стратегії, страх проявляти свої почуття;

- наукові підходи до психологічної діагностики травматичності бойовим досвідом військовослужбовців НГУ та стійкості особистості до бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ;

набули подальшого розвитку наукові теоретико-методологічні положення щодо психологічного супроводу службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження знайшли своє втілення в підготовці нормативно-правових актів з проблем психологічного забезпечення, практичній діяльності служби психологічного забезпечення НГУ (довідка про впровадження від 10.04.2019 р.). Зокрема, у наказі МВС України від 08 грудня 2016 р. № 1285 «Про затвердження Положення про психологічне

забезпечення в Національній гвардії України»; наказі командувача НГУ від 31 березня 2017 р. № 196 «Про затвердження інструкції про порядок організації та здійснення професійного-психологічного відбору у Національну гвардію України»; наказі командувача НГУ від 04 квітня 2016 р. № 188 «Про затвердження Методичних рекомендацій про засади побудови та порядок експлуатації психологічної смуги імітації екстремальних (бойових) умов службово-бойової діяльності підрозділів Національної гвардії України»; наказі командувача НГУ від 17 лютого 2017 р. № 101 «Про затвердження та апробацію Тимчасової програми психологічної реабілітації військовослужбовців НГУ в системі медичної реабілітації на базі медичного центру «Нові Санжари» НГУ; наказі командувача НГУ від 01 вересня 2017 р. № 555 «Про затвердження Інструкції з організації психологічного супроводження виконання службово-бойових завдань особовим складом НГУ».

Практичне значення отриманих результатів дослідження підтверджується використанням у навчально-методичній та науковій роботі Національного університету цивільного захисту України (акт впровадження № 6 від 24 січня 2019 р.), Національної академії Національної гвардії України (акт впровадження від 18 січня 2019 р.), Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (акт впровадження від 05 березня 2019 р.), Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба (акт впровадження № 6 від 05 березня 2019 р.). Основні результати дослідження апробовано та впроваджено в практичну діяльність Державної установи «Центр психіатричної допомоги та професійного психофізіологічного відбору МВС України» (акт впровадження № 1 від 10. 01. 2019 р.).

Запропонований та апробований автоматизований психодіагностичний комплекс «Бойова психологічна травматизація особистості», авторські методики «Стійкість до бойової психологічної травматизації особистості» і «Оцінювання травматичності бойового досвіду», комплексна програма профілактики бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ апробовано та впроваджено в систему психологічного супроводу працівників Державної служби з надзвичайних ситуацій України (акт впровадження від 20 березня 2019 р.), службово-бойової діяльності Національної гвардії України: Головного управління НГУ (акт впровадження від 15 січня 2019 р.), Національної академії Національної гвардії України (акт впровадження від 21 січня 2019 р.), військових частин Східного та Центрального оперативно-територіальних об'єднань НГУ (акт впровадження від 19 лютого 2019 р., від 25 лютого 2019 р.).

Матеріали дисертації можуть бути використані в діяльності психологічних служб закладів вищої освіти та практичних підрозділів Міністерства внутрішніх справ України, інших складових сектору безпеки та оборони України.

Особистий внесок здобувача. Наведені в роботі наукові матеріали та дані є самостійним внеском автора у вирішення проблеми, яка досліджується. У статті «Модель професійної психологічної готовності до діяльності представників ризиконебезпечних професій» (у співавторстві з І. Воробйовою та Я. Мацегорою) автору належить розроблена структурно-функціональна модель професійної психологічної готовності до діяльності представників ризиконебезпечних професій; у статті «Структурно-функціональна модель психологічної готовності військовослужбовців Національної гвардії України до ризику» (у співавторстві з А. Лиман) автору належить розроблена структурно-функціональна модель професійної психологічної готовності військовослужбовців НГУ до ризику; у статті «Типізація психологічної готовності до ризику представників екстремальних видів діяльності» (у співавторстві з І. Приходьком, Я. Мацегорою, Н. Юр'євою) автору належить розроблена структура психологічної готовності до ризику військовослужбовців НГУ; у статті «Прогнозування психологічної готовності до ризику фахівців екстремальних видів діяльності» (у співавторстві з І. Приходьком, Я. Мацегорою, Н. Юр'євою) автору належать результати узагальнення змінних, що визначають психологічну готовність до ризику військовослужбовців НГУ; у статті «Засоби психологічної підтримки військовослужбовців при виконанні службово-бойових завдань в екстремальних умовах» (у співавторстві з І. Приходьком, Я. Мацегорою, Н. Юр'євою) автору належить загальний алгоритм надання першої психологічної допомоги військовослужбовцям НГУ; у статті «Експрес-опитувальник «Дезадаптивність»: розроблення, апробація, психометричні показники» (у співавторстві з І. Приходьком, Я. Мацегорою) автору належать результати стандартизації методики; у статті «Мобільний центр психологічного супроводу професійної діяльності фахівців екстремального профілю» (у співавторстві з І. Приходьком, Я. Мацегорою, С. Чижевським) автором визначено мету, основні завдання та функціональне призначення мобільного центру психологічного супроводу професійної діяльності фахівців ризиконебезпечних професій.

Достовірність результатів дослідження забезпечено використанням надійних і валідних діагностичних методик, адекватних меті й завданням дослідження, поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних, репрезентативною вибіркою, застосуванням методів математичної статистики із залученням сучасних програм обробки даних.

Апробація результатів дисертації. Теоретико-методологічні положення та основні науково-практичні результати дослідження обговорювались на засіданнях науково-дослідного центру службово-бойової діяльності НГУ Національної академії НГУ, семінарах та круглих столах, проведених спільно з представниками організацій, визнаних лідерами в галузі наукових досліджень з юридичної психології. Основні результати роботи оприлюднено на науково-

практичних конференціях, зокрема на міжнародних науково-практичних конференціях: «Социальная психология здоровья и современные информационные технологии» (Республика Беларусь, г. Брест, 2015); «Психологические аспекты совершенствования правоохранительной деятельности» (Республика Беларусь, г. Минск, 2015); «Психологическая реабилитация пострадавших и перемещенных из зоны АТО на базе центра психосоциальной реабилитации детей и подростков «Фельдман Экопарк» (г. Харьков, 2016); «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології» (м. Харків, 2017); «Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи» (м. Київ, 2017, 2018); «Модернізація освітньої системи: світові тенденції та національні особливості» (Литовська Республіка, Каунас, 2018); *всеукраїнських науково-практичних конференціях*: «Бочаровські читання» (м. Харків, 2014); «Актуальні проблеми сучасної психології та педагогіки вищих навчальних закладів МВС України» (м. Харків, 2014); «Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку» (м. Харків, 2014); «Спільні дії військових формувань держави: проблеми та перспективи» (м. Одеса, 2015); «Наукове забезпечення службово-бойової діяльності Національної гвардії України» (м. Харків, 2015, 2016, 2017); «Актуальні питання сучасної психіатрії, наркології та неврології» (м. Харків, 2015); «Актуальні напрями практичної психології і психотерапії» (м. Харків, 2015); «Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції» (м. Київ, 2016); «Компетентний підхід у формуванні та розвитку людських ресурсів для виконання службово-бойових завдань силовими структурами України» (м. Харків, 2016) «Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції» (м. Київ, 2016); «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології» (м. Харків, 2017); «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки фахівців в умовах сучасного освітнього простору» (м. Харків, 2017); «Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України» (м. Харків, 2017, 2018); «Сучасна війна: гуманітарний аспект» (м. Харків, 2017); «Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів» (м. Кривий Ріг, 2018).

Публікації. Результати дисертації представлено у 49 наукових працях. Серед них 1 монографія, 20 статей у наукових фахових виданнях із психології, затверджених МОН України (з них 6 – у наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз); 5 статей в іноземних наукових виданнях та 23 друковані роботи апробаційного характеру.

Структура і зміст дисертації. Дисертація складається із вступу, семи розділів, висновків, списку використаних джерел із 597 найменувань (з них 91 – іноземними мовами). Загальний обсяг дисертації становить 689 сторінок,

основна частина роботи викладена на 443 сторінках. Дисертація містить 22 таблиці на 32 сторінках, 83 рисунків на 62 сторінках і 18 додатків на 157 сторінках (оформлено окремо).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, визначено його об'єкт, предмет, сформульовано мету й основні завдання роботи, розкрито наукову новизну, теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Наведено відомості про особистий внесок автора, апробацію та впровадження результатів дослідження.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні підходи вивчення бойової психологічної травматизації особистості»** подано огляд генези проблеми психологічної травматизації особистості та механізми її розвитку. Визначено роль індивідуально-психологічних особливостей і специфічних чинників бойового стресу в розвитку психологічної травматизації особистості в бойових умовах.

Незважаючи на простоту визначення поняття, загальноприйнята наукова категорія «психологічна травматизація особистості» на даний час відсутня. Це зумовлено складністю та внутрішньою суперечливістю фундаментального поняття «травма», значення не наповнення якого формується протягом тривалого історичного періоду. Психологічна травма особистості зазвичай розглядається в межах медицини та психології. Медична природа психічної травми підтверджується, коли подія несподівано і явно знаходиться за межами звичайного досвіду людини; регулярно переживається особистістю; спричиняє провали в спогадах, кошмарні сновидіння, втрату інтересу до життя; здатна викликати стійке уникнення стимулів, пов'язаних із травмою, або заціпеніння загальної чутливості; спроможна стимулювати стійкі симптоми підвищеного збудження, якого не було до травми; коли людина погано розуміє ситуацію та її контекст.

Психологічна природа травми характеризується такими особливостями: належністю до неусвідомлених форм психічної діяльності (Й. Брейдер, З. Фрейд); невизначеністю й гнучкістю (Н. Сарквеладзе, Л. Трубіцина, Н. Тарабріна, О. Бермант-Полякова та ін.); наявністю внутрішнього конфлікту як несумісності, зіткнення суперечностей ставлення особистості (Д. Калшед, Є. Василюк та ін.); психологічною значущістю психотравмуючої ситуації для особистості (суб'єктність сприйняття) (П. Левін, В. Ромек, В. Конторович, Є. Крукович та ін.); психотравмуюча дія локалізується всередині особистості (В. Мясіщев, А. Красилюк та ін.); має меншу інтенсивність, містить уникнення, інтрузії та збудження, візуальні образи (флешбеки), проблеми сну, репресивність (Ч. Філі).

Визначено, що механізм розвитку психологічної травматизації особистості має п'ять стадій, тривалість яких залежить від багатьох факторів: (1) «мобілізація» настає при адаптації до умов АТО, в якій поведінка виходить за межі звичайного життєвого досвіду, у людини відбуваються відповідні психологічні зміни – мобілізація психічних ресурсів шляхом активації вегетативної нервової системи; (2) «імобілізація» виникає після виходу з умов АТО, коли навколишня ситуація не вимагає мобілізації всіх психічних і фізичних потенціалів людини, проте виникають нові проблеми, що відрізняються від тих, які людина вирішувала під час першої стадії. Ця стадія містить дві підстадії: психологічне заціпеніння й заперечення психотравми. Психологічне заціпеніння характеризується уповільненою психофізіологічною реакцією, загальмованістю, спостерігається афективна блокада психічних процесів, що часто призводить до тимчасової втрати можливості виконання службово-бойових завдань. Заперечення психотравми характеризується тим, що в цей момент людина заперечує роль психотравми, її значення у формуванні своїх психічних особистісних змін; (3) «агресія» – переважає дратівливість і агресивність, людина стає тривожною, висуває підвищені й часто необґрунтовані вимоги до оточення, у неї з'являються різні страхи, кошмарні сновидіння, іноді виникають важкозрозумілі спалахи гніву стосовно як до оточення, так і до самої себе; (4) «депресивні реакції» характеризуються пригніченістю, загальмованістю, відсутністю сил і енергії, відзначається зниження настрою, відчуття безпорадності, можуть виникати різні психосоматичні розлади; (5) «відновлювальний процес» – з'являються процеси звільнення від психотравми під впливом різних зовнішніх і внутрішніх факторів. У випадку, коли ця стадія не настає, тоді спостерігається хронічний процес циклічного повторення попередніх фаз, що, у свою чергу, веде до формування нозологічних форм прояву психічних розладів.

Узагальнення психотравмуючих чинників АТО дозволило виокремити типи СБД за особливістю та інтенсивністю психотравмуючого впливу на особистість військовослужбовця НГУ. Для першого типу характерна інтенсивна, але короткочасна психологічна травматизація особистості (від годин до кількох діб) в умовах активної збройної протидії сторін із завданням максимального вогневого ураження (активні штурмові дії, спецоперації з ліквідації терористів тощо).

До другого типу належить СБД, що має пролонгований, перманентний психотравмуючий вплив стрес-факторів різної інтенсивності (несення служби в тимчасових пунктах дислокації, на блокпостах, взводних опорних пунктах, ведення бойових дій), ураховуючи періоди відносної стабілізації обстановки, які пов'язані з веденням переговорів, оголошеними мораторіями, перемир'ям тощо.

До третього типу належить найпоширеніша СБД, що поєднує в собі перші два типи (під час переходу від ізоляційно-блокувальних дій до проведення спецоперацій із ліквідації незаконних збройних формувань) із комплексними та тривалими психотравмуючими факторами різної інтенсивності.

Систематизація наукових підходів дозволила запропонувати авторське визначення поняття *«бойова психологічна травматизація особистості»* як процес впливу бойового стресу на людину, який характеризується порушенням рівня психологічної безпеки особистості, напруженням регуляторних систем, мобілізацією функціональних ресурсів організму, зниженням здатності адаптуватися до психічних і фізичних навантажень.

Другий розділ «Структура та методи дослідження бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців Національної гвардії України» присвячено виявленню особливостей адаптації військовослужбовців НГУ до стресових умов виконання службово-бойових завдань, саморегуляції та ціннісно-смислової сфери особистості з різними ознаками посттравматичних стресових розладів (ПТСР); у розділі подано методологічну основу побудови дослідження, обґрунтовано вибір груп обстежуваних, наведено характеристику використаних методів і методик дослідження. Представлено результати розробки авторської методики *«Оцінювання травматичності бойового досвіду»*, перевірено її валідність, надійність та стандартизація.

Перший етап дослідження дозволив з'ясувати природу розвитку ПТСР через вивчення особливостей адаптації військовослужбовців НГУ до стресових умов виконання службово-бойових завдань, трансформації ціннісної сфери та механізмів саморегуляції особистості. Визначено, що серед військовослужбовців НГУ поширеними є чотири типи адаптації особистості до перебування в АТО:

1) *«Прогнозує небезпеку»* (68,38 %), за всіма показниками адаптивності діагностовано нормальне напруження психічних ресурсів без загрози для особистості, за хронічного перебігу стресу можуть бути негативні наслідки для психіки військовослужбовців НГУ. Представникам даного типу притаманний низький рівень задоволеності життям.

2) *«Відкритий небезпеці»* (21,37 %), характерне недооцінювання небезпеки подій, що призводить до надекстремального рівня напруженості адаптаційних здібностей в актуальній стресовій ситуації, незадоволеності собою, своєю здатністю контролювати конкретну ситуацію, її динаміку й життєдіяльність загалом. Попри набуті ознаки ПТСР, пережиті події не змінили їхньої загальної установки щодо навколишнього світу, який вони й надалі не сприймають як небезпечний і загрозливий, не змінили їхньої відвертості, відкритості зовнішньому світу.

3) «Бере на себе роль жертви» (6,84 %), військовослужбовці НГУ даного типу демонструють усі ознаки ГСР і ПТСР, мають критичне напруження адаптаційних здібностей.

4) «Приховує свій страх» (3,42 %), особи даного типу демонструють повну відсутність ознак ГСР і ПТСР, мають високий рівень адаптаційних здібностей, для них характерні найвищі показники реактивної тривожності. Вони, усвідомлюючи власну тривогу, намагаються її приховати від оточення (можливо, від самих себе), компенсувати це зайвою бравадою.

Виявлено, що залежно від соціокультурного контексту серед військовослужбовців НГУ найпоширенішими є п'ять типів ціннісної сфери за показниками ПТСР. Для військовослужбовців Південного оперативно-територіального об'єднання (ОТО) НГУ визначено: перший тип (2,19 %) – «пасіонарій», головною особливістю якого є прагнення боротьби за щастя інших, розширення рамок норм; другий тип (74,32 %) – «прагне не виходити із зони комфорту», основною особливістю якого є прагнення врівноваженого життя, яке не вимагає надзусиль; третій тип (3,82 %) – «романтик», який орієнтований на своє близьке соціальне оточення, на відповідність його вимогам, здатний відмовитися від особистого щастя чи порушити норми суспільства заради прийняття своєю референтною групою; четвертий тип (4,37 %) – «формаліст», його соціалізація більшою мірою стосується форми поведінки, а не змісту професійної діяльності військовослужбовця НГУ, місії професії, вузько розуміючи зміст професії, він обмежує себе формальними нормами; п'ятий тип (15,30 %) – «рутинний», який постійно працює заради кращого власного життя, проте не відчуває щастя, задоволення у своєму житті, обмежує себе уявними нормами.

Серед військовослужбовців Західного ОТО НГУ поширеніми є п'ять типів ціннісної сфери за показниками ПТСР: перший тип (5,25%) – «індивідуаліст», для нього характерний індивідуалізм, прагнення не належати до великих чи малих соціальних груп, певна свобода від обмежень, спрямований лише на задоволення особистих потреб; другий тип (79,00 %) – «прагне не виходити із зони комфорту», такі особи прагнуть до балансу та гармонії в житті, способів їх досягнення; третій тип (5,25 %) – «прагне індивідуального щастя», бажає вивільнитися від родини й обмежень сімейного життя; четвертий тип (5,25 %) – «компаньйон», який відданий своїй соціальній групі, дотримується встановлених у ній правил, проте здатен змінити її, коли вона не задовольнятиме його потребам; п'ятий тип (5,25%) – «заробітчанин», прагне заробітку як способу отримання прихильності від свого оточення, натомість отримує ілюзію щастя та любові.

Усі виокремлені типи ціннісної сфери особистості військовослужбовців НГУ можна представити таким чином (див. рис. 1) та відобразити їх співвідношення з вектором розвитку ПТСР (див. рис. 2).

Доведено, що найбільш відчутно підвищують показники ПТСР такі емоційно орієнтовані копінги, як «Концентрація на емоціях та їх активне вираження», «Стимування» та такі особистісні фактори за методикою Р. Б. Кеттелла, як нонконформізм, сміливість, тривожність. Визначено, що показник ПТСР збільшується при підвищенні «Інтернальності у сфері здоров'я», «Організації діяльності» та «Контролю».

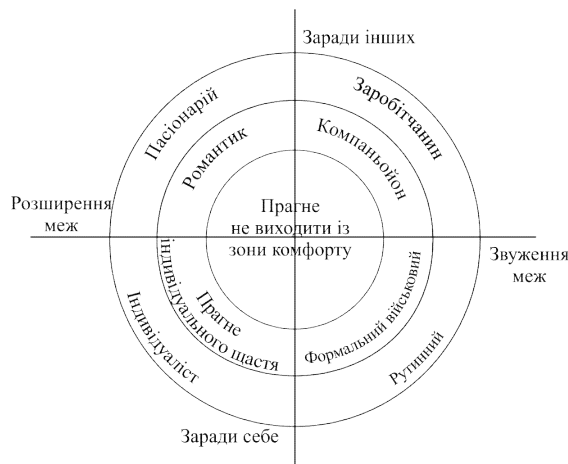

Рисунок 1 – Типи ціннісної сфери особистості військовослужбовців НГУ

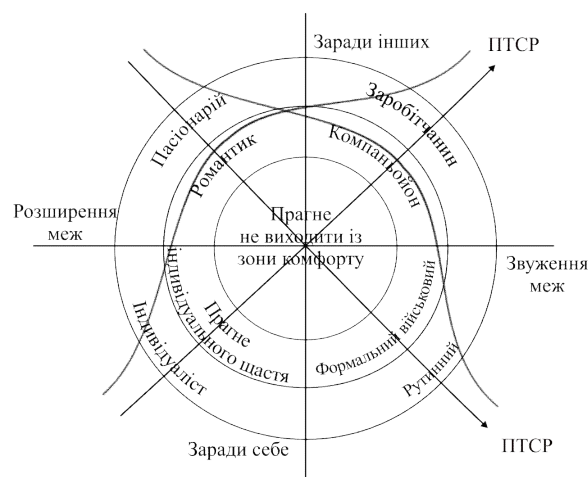

Рисунок 2 – Співвідношення типів ціннісної сфери особистості військовослужбовців НГУ та вектори розвитку ПТСР

Зменшення показника ПТСР пов'язано зі здатністю аналізувати протиріччя, упевненістю в собі, самоконтролем та емоційною стабільністю, копінгом «Активного подолання» та наявністю розвинених вольових рис: самостійністю, рішучістю, наполегливістю. Визначено, що зниженню показника ПТСР також сприяють змінні, що описують здатність співвідносити події, що відбулися, із загальним контекстом свого життя та життя суспільства (шкали «Ціннісно-смилова організація особистості», «Залученість» та «Гумор»).

Визначено, що формування ПТСР більш виражено серед військовослужбовців НГУ таких типів: «прогнозує небезпеку», «відкритий небезпеці», і менше серед типів «бере на себе роль жертви», «приховує свій страх».

Отримані результати дозволили підібрати психодіагностичний інструментарій, який використовувався на основному етапі емпіричного дослідження. Доведено, що необхідною умовою дослідження є врахування рівня психологічної травматичності бойового досвіду військовослужбовців НГУ. Для цього нами розроблено відповідний психодіагностичний інструментарій для виявлення типів розвитку бойової психологічної травматизації особистості.

З метою розподілу досліджуваної групи за рівнем психологічної травматичності бойовим досвідом було розроблено психодіагностичну методику «Оцінювання травматичності бойового досвіду», яка поєднує об'єктивні та суб'єктивні показники небезпечності участі в АТО; оцінювання конкретної ситуації участі в АТО та контексту, у яких вона відбувається; оцінювання факторів, що сприяють та перешкоджають травматизації особистості. Методика складається з 39 тверджень і відповідних шкал: 1 шкала – «Несприятливі соціальні умови», які є наслідком особливостей соціальної взаємодії в зоні проведення АТО; 2 шкала – «Характеристика бойових дій», що стає джерелом психологічної травматизації особистості; 3 шкала – «Реальність загрози життю» під час участі в АТО. 4 шкала – «Внутрішній ресурс» подолання травматичності ситуації, який дає сформована готовність до участі в АТО, усвідомлення її необхідності; 5 шкала – «Зовнішній ресурс» (дружба, повага, упевненість в економічному благополуччі родини), який дає приналежність до певної референтної та соціальної групи.

Зазначимо, що норми за шкалами розраховані для учасників АТО, професійна діяльність яких пов'язана з виконанням службових завдань, які беруть участь у забезпеченні СБЗ в АТО (табл. 1).

Таблиця 1 – Норми за шкалами методики «Оцінювання травматичності бойового досвіду»

Рівень	1 шкала	2 шкала	3 шкала	4 шкала	5 шкала	Загальний показник
Високий	вище 2	вище 1,5	вище 2,5	вище 3,5	вище 3,5	вище (-11)
Середній	1 2	0,5 1,5	1,5 2,5	2,5 3,5	2,5 3,5	(-18) - (-11)
Низький	нижче 1	нижче 0,5	нижче 1,5	нижче 2,5	нижче 2,5	нижче (-18)

В основній частині дослідження вибірку військовослужбовців НГУ (1825 осіб) було поділено за рівнем психологічної травматичності бойового досвіду на три групи: 1-ша група – з низьким рівнем (18 %); 2-га група – з середнім (65 %); 3-тя група – з високим (17 %).

Третій розділ «Типи психологічної травматизації особистості військовослужбовців Національної гвардії України». Визначено типи бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ при різних рівнях психотравматичності бойового досвіду. Розроблено структуру стійкості до бойової психологічної травматизації у військовослужбовців НГУ з різним рівнем травматичності бойового досвіду. Визначено та обґрунтовано модель бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ. З'ясовано механізми формування стійкості до психологічної травматизації бойовим досвідом військовослужбовців НГУ.

Визначено, що кожному рівню психотравматичності бойового досвіду відповідають типи бойової психологічної травматизації особистості

військовослужбовців НГУ – з більш низьким та більш високим показниками ПТСР, які умовно позначено як низхідні та висхідні.

Доведено, що найвищі показники ПТСР у військовослужбовців НГУ діагностуються при середньому рівні психологічної травматичності бойового досвіду. Співвіднесення показника ПТСР (Міссісіпська шкала) з рівнем психотравматичності бойового досвіду є більш рельєфним, ніж співвіднесення цього рівня з показником, отриманим на основі методики І. Котеньова (рис. 3 – 4).

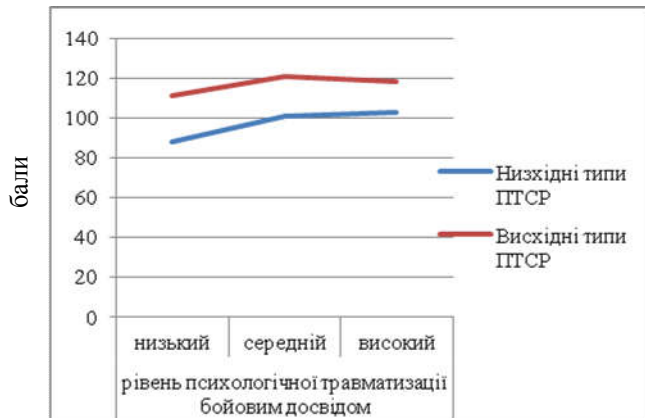

Рисунок 3 – Співвіднесення показників психотравматичності бойового досвіду та ПТСР за І. Котеньовим

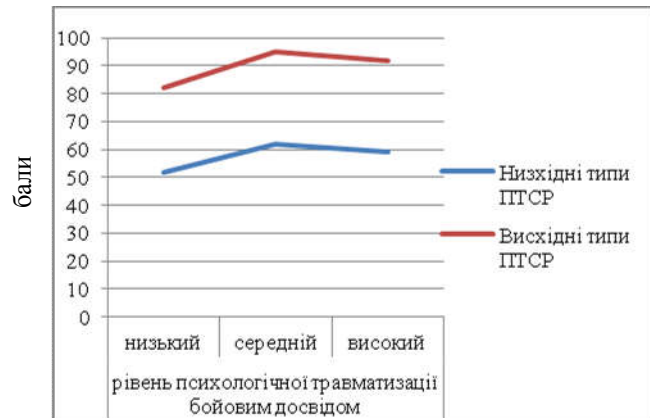

Рисунок 4 – Співвіднесення показників психотравматичності бойового досвіду та ПТСР за Міссісіпською шкалою

З'ясовано, що військовослужбовці НГУ з низхідним типом бойової психологічної травматизації особистості відрізняються від висхідних такими показниками:

- вищими показниками інтернальності (шкали «Загальна інтернальність», «Інтернальність у сфері досягнень», «Інтернальність у сфері професійної діяльності», «Інтернальність у сфері міжособистісного спілкування», «Інтернальність у сфері сімейних відносин», «Готовність до діяльності з подолання труднощів», «Готовність до самостійного планування») і нижчі показники інтернальності (шкали «Схильність до самозвинувачення» і «Заперечення активності»);

- меншою схильністю використовувати непродуктивні копінги (шкали «Уявне уникнення проблем», «Заперечення», «Поведінкове уникнення проблеми», «Використання заспокійливих») і більшою схильністю до використання копіngu «Планування»; більшою життестійкістю (значно вищі показники «Залученості», «Контролю», «Життестійкості»);

- вищою здатністю до самоврядування, особливо тих аспектів, які пов'язані з постановкою та досягненням мети, що зближує ці показники з показниками вольової саморегуляції (значно вищі показники «Цілепокладання»,

«Критерій якості», «Приймання рішення», «Самоконтроль», «Корекція», «Загальна здатність до самоврядування»);

- вищими показниками волі (усі шкали методики М. Гуткіна, Г. Міхальченка) та особистісної зрілості (значно вищі показники «Мотивації досягнень», «Ставлення до свого Я», «Почуття громадського обов'язку» і «Рівень особистісної зрілості»);

- меншою напруженістю (фактор «Q4» методики Р. Кеттелла);

- більшою компетентністю та «Інтолерантністю» (значно вищі показники «Автономність», «Самоцінність», «Самоменеджмент», «Індивідуальність», «Уміння переконувати», «Ефективне спілкування», «Рівень загальної компетентності»).

Виявлено певну динаміку активаційної здатності ціннісної сфери за умов збільшення психотравматичності бойового досвіду в низхідного та висхідного типів: у військовослужбовців НГУ висхідного типу показники цінностей зі збільшенням психологічної травматичності бойового досвіду поступово підвищуються, тобто активаційна здатність ціннісної сфери підвищується у зв'язку з особливостями виконання СБЗ в АТО.

У військовослужбовців НГУ низхідного типу спочатку збільшення психологічної травматичності бойового досвіду веде до зменшення показників ціннісно-сислової сфери й лише згодом активуюча її функція відновлюється. У представників низхідного типу цінності зовнішнього статусу дещо втрачають свою ієрархічність на фоні зниження активаційної функції ціннісної сфери, що свідчить про розвиток внутрішньо-особистісного конфлікту між почуттям обов'язку та прагненням вижити.

Вивчені структурні особливості стійкості до бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ із різними рівнями травматичності бойового досвіду дають змогу стверджувати:

- військовослужбовці НГУ низхідного типу з низьким рівнем травматичності бойового досвіду мають активну дієву позицію, що ґрунтується на їхньому професіоналізмі, прийнятті професійного досвіду своєї групи, розвитку професійно важливих (вольових) якостей;

- військовослужбовці НГУ низхідного типу зі середнім рівнем травматичності бойового досвіду усвідомлюють повноту своїх можливостей, увесь обсяг розвитку своїх якостей, реально розуміють, на що вони здатні, і усвідомлюють, наскільки широкими є їх можливості;

- військовослужбовці НГУ низхідного типу з високим рівнем травматичності бойового досвіду керуються засвоєним досвідом дій своєї професійної групи, який покладено в основу професійної підготовки військовослужбовців НГУ до дій в АТО. На основі реалізації засвоєного досвіду виробляється власний стиль взаємодії з бойовою травматичною ситуацією з подальшим усвідомленням сильних і слабких сторін досвіду інших

військовослужбовців НГУ, унаслідок цього формується свідоме ставлення до досвіду та його вдосконалення;

– військовослужбовці НГУ висхідного типу з низьким рівнем травматичності бойового досвіду визначають участь в АТО як реалізацію активної життєвої позиції, прагнуть продемонструвати оточенню свою сміливість, свої цінності. Проте вони із самого початку виявляють сумніви щодо правильності цього рішення, щодо своєї професійної підготовки, вони до останнього сподіваються, що їм вдасться уникнути реальної небезпеки. У них суттєво виражена зосередженість на собі, своєму місці в ситуації, що свідчить про їхню рефлексивність, спрямовування активності на внутрішній світ, а не на активну протидію небезпечній ситуації: дієвість, професійну сміливість і командну роботу;

– військовослужбовці НГУ висхідного типу із середнім рівнем травматичності бойового досвіду не здатні самотійно долати ситуації середньої тяжкості. Під час їх переживання вони відчувають безпорадність, дезорієнтованість, у них виникає потреба в допомозі й у структуруванні ситуації; фрустрація свого «Я» переживається з реакціями егоцентризму, самоствердження, які можуть проявлятися роздратуванням, агресією до оточення, жорстокістю;

військовослужбовці НГУ висхідного типу з високим рівнем травматичності бойового досвіду характеризуються дистанціюванням від небезпечних ситуацій, уникненням активної протидії їй, збільшенням ізоляваності, уявленням про унікальність власного досвіду, закріпленням негативного самовизначення. Їхня адаптація до накопичення дії бойових стрес-факторів є формуванням «вимушеної безпорадності».

У результаті проведеного дослідження розроблено емпіричну модель бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ, що передбачає взаємодію трьох елементів, які об'єднуються поняттям «Соціальна ситуація розвитку особистості військовослужбовця» (див. рис. 5).

Перший елемент *«несприятливі соціальні умови виконання професійних завдань»* характеризує вплив бойової ситуації на особистість військовослужбовця НГУ. До його суттєвих характеристик належать основні стрес-фактори, які містять широкий перелік ситуацій взаємодії між військовослужбовцем НГУ та суспільством: негативне ставлення українського суспільства до іміджу чи певних дій НГУ; негативне ставлення частини цивільного населення на звільнених територіях до військовослужбовців, безпосереднього командира та керівництва НГУ тощо.

Другий елемент *«несприятливі умови виконання професійних завдань в АТО»* містить специфічні характеристики СБД в умовах проведення АТО: обстріли, вибухи, обмеженість доступних матеріальних ресурсів, можливості вільно задовольняти базові потреби. Попри те, що військовослужбовець НГУ із

самого початку своєї професійної діяльності потенційно готується до ймовірності виконувати професійні завдання в умовах загрози здоров'ю та життю, у мирний час набуття такого досвіду в повному обсягу є неможливим.

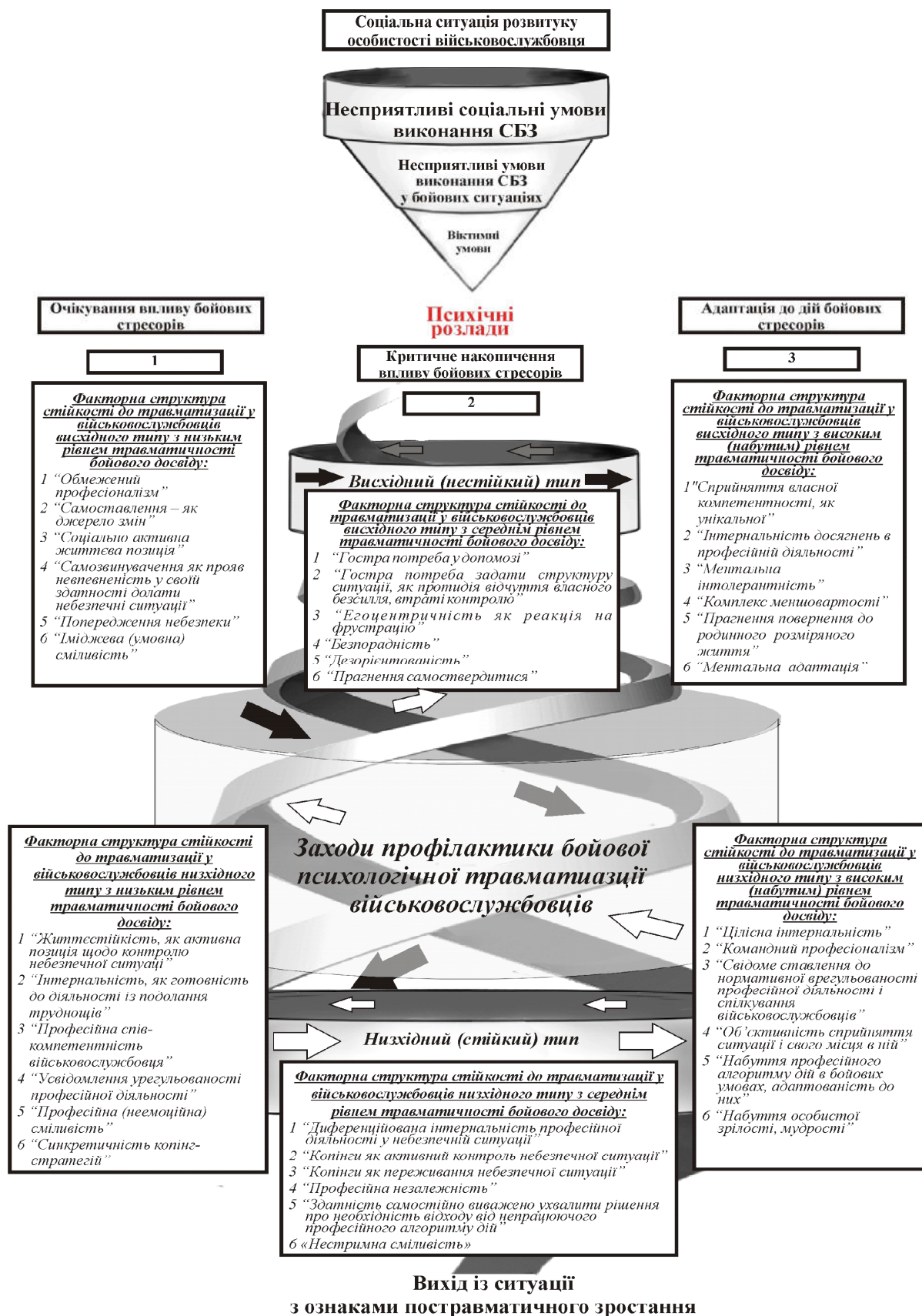

Рисунок 5 – Модель бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ

Третій елемент «*віктимні умови*» передбачає безпосереднє переживання загрози здоров'ю, життю, високу ймовірність загибелі: під час потрапляння під обстріли, в оточення, у полон, спостерігання загибелі товариша, цивільних осіб тощо. Перелік віктимних стрес-факторів є значно меншим, ніж у двох інших елементах моделі, проте їх дія є більш травмуючою.

Доведено, що у військовослужбовців НГУ збільшення травматичності бойового досвіду пов'язане з його набуттям. Однак воно веде до певної адаптації до дії стрес-факторів. У результаті в моделі виокремлено *рівні травматичності бойового досвіду*, які по суті є етапами адаптації особистості військовослужбовців НГУ до дії стрес-факторів.

Визначено, що *низький рівень травматичності бойового досвіду* передбачає першу зустріч з бойовими стресорами, оцінювання своїх можливостей і перспектив подальшого розвитку ситуації, а також формує очікування щодо розвитку ситуації. *Середній рівень травматичності бойового досвіду* є піковим, який перевіряє глибину розвитку характеристик особистості військовослужбовця НГУ, які забезпечують його стійкість до бойової психологічної травматизації. Глибина розвитку цих характеристик, її усвідомлення визначають ефективність адаптації до дії стрес-факторів. *Високий рівень травматичності набутого бойового досвіду* свідчить про успішну адаптацію до дії стрес-факторів, яка веде до переоцінки вихідних характеристик ситуації й себе в ній, про перехід до нової соціальної ситуації розвитку.

Виявлені фази розвитку адаптації до дії бойових стрес-факторів: 1 – «*очікування впливу бойових стресорів*», 2 – «*критичне накопичення впливу бойових стресорів*», 3 – «*адаптація до дій бойових стресорів*» і нове оцінювання вихідних даних ситуації участі військовослужбовця НГУ в АТО мають утворювати виток спіралі. При цьому для низхідного (стійкого) типу новий виток цієї спіралі є виходом із травматичної ситуації. Для висхідного (нестійкого) типу кожен наступний виток має призводити до скорочення відстані між негативними очікуваннями до пікових негативних переживань (негативного оцінювання свого «Я»). Таке скорочення наближає виникнення психічного розладу як зосередженості свідомості на негативності ситуації, неможливості вийти з неї, продовжити лінію життя.

Військовослужбовці НГУ низхідного типу повинні були б адаптуватися до дії стрес-факторів АТО й не сприймати ситуацію участі в АТО як травматичну. Однак існує значна варіативність віктимних стрес-факторів та обмежені можливості пристосуватися до них. Успішна адаптація військовослужбовців НГУ до дії стрес-факторів є виходом із неї зі збереженням досвіду. Проте такого виходу не відбувається, оскільки їхнє неодноразове чергове відрядження в зону АТО обумовлено військовим обов'язком, у результаті чого відбувається накопичення хронічного довготривалого стресу.

Тобто замість позитивного виходу зі спіралі військовослужбовці НГУ фактично замикаються в коло переживання дії бойових стрес-факторів, що потенційно призводить до виснаження психічних та фізичних ресурсів військовослужбовців НГУ. У результаті відбувається перехід від низхідного у висхідний тип з можливістю виникнення психічного розладу.

Крім того, наведена модель містить заходи психологічної профілактики, які спрямовані на формування стійкості до бойової психологічної травматизації особистості. Вони дозволяють здійснювати перехід висхідного типу в низхідний або принаймні утримувати висхідний тип від переходу до ПТСР. Зазначимо, що ці заходи передбачають активні дії суб'єктів психологічної служби від моменту здійснення професійного психологічного відбору, психологічної підготовки, у тому числі й використання тренінгів командоутворення, до надання першої психологічної допомоги, у тому числі реалізації заходів психологічної декомпресії та реабілітації.

Доведено, що участь в АТО – це особлива соціальна ситуація розвитку військовослужбовців НГУ, яка вимагає формування такого новоутворення в структурі його здатностей, як «стійкість до психологічної травматичності бойового досвіду». Сама психологічна травматичність бойового досвіду є багатоаспектною й містить як загальну оцінку несприятливості ситуації, так і конкретні обставини бою, що створюють реальну небезпеку життю. І хоча подія травми залишається безумовною вихідною точкою розвитку бойової психологічної травматизації особистості, несприятлива соціальна ситуація є підставою для формування «порочного кола», який не дозволяє вийти із ситуації переживання травми.

З'ясовано, що механізм формування стійкості до психологічної травматичності бойового досвіду військовослужбовця НГУ має дві складові: актуальну та базисну. Актуальна стійкість забезпечується засобами актуальної роботи в АТО: копінгам, вольовою саморегуляцією, самовладнанням тощо. Базисна стійкість співвідноситься з інтелектуальними, емоційними, вольовими базисними особливостями особистості, до яких належать цінності, інтелект, темперамент. Базисна стійкість завдає рамки для реалізації актуальної стійкості до психологічної травматизації бойовим досвідом.

Механізм формування стійкості до психологічної травматичності бойового досвіду військовослужбовця НГУ може розвиватися двома шляхами, що мають власні етапи: від формального засвоєння норм взаємодії, способів дії до перевірки їх практикою на істинність і до формування майстерності (див. рис. 6).

Визначено, що в більшості військовослужбовців НГУ збільшення психологічної травматичності бойового досвіду відбувається внаслідок його накопичення, і, відповідно, у них є можливість пристосуватися до негативних змін.

Рисунок 6 – Механізм формування стійкості до психологічної травматичності бойового досвіду військовослужбовця НГУ

У разі «дефектів» цих двох шляхів формування стійкості до психологічної травматичності бойового досвіду можуть виникати явища, що ускладнюють перероблення негативного досвіду: низька проникливість для представника іншої групи; високий індивідуалізм; звуження меж самореалізації; психологічне виснаження; відхід на більш ранні етапи розвитку; утрата самототожності; низька проникливість для чужого досвіду; негативне оцінювання оточення не тільки неадекватного способу дій, а й особистості військовослужбовця НГУ, який загалом руйнує ресурс стійкості, що надає аутосимпатія.

Доведено, що формування стійкості до психологічної травматичності бойового досвіду військовослужбовця НГУ ефективніше через використання групового досвіду.

У якості продовження та досконалення трансформаційної моделі психологічної безпеки особистості фахівця екстремальної діяльності,

розробленої І. Приходьком, що описує процес формування стійкості до психологічної травматизації особистості бойовим досвідом, нами виокремлено «технічну», «енергетичну» та «керівну» системи.

«Технічна» система – це конкретні структурно-функціональні складники особистості, завдяки яким реалізується функція забезпечення психологічної безпеки особистості.

«Енергетична» система забезпечує приєднання окремого мотиву дій до актуальної мотивації з подальшим визначенням власної мети до цілей своєї соціальної групи (ідентифікація з групою), далі до цілей суспільства (ідентифікація з місією групи), що забезпечує приток енергії до них.

«Керівна» ініціює перевірку роботи «технічної» системи: у перших двох компонентах підсилення рефлексії дозволяє уважніше працювати з об'єктивними обставинами ситуації і з їх відображенням у свідомості. У третьому компоненті ревізія ціннісно-сислової сфери викликана «торканням до смерті», яка зрушує «Я» з минулої зони комфорту, забезпечуючи для особистості посттравматичне зростання (перехід на новий рівень розвитку особистості) або регрес особистості.

Четвертий розділ «Розробка діагностичного інструментарію визначення стійкості до бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців Національної гвардії України». Представлено результати розробки авторської методики «Стійкість до психологічної травматизації бойовим досвідом» військовослужбовців НГУ, перевірка її валідності, надійності та стандартизація.

Розроблена методика складається з 45 тверджень і відповідних 3-х шкал («Очікування від участі в АТО», «Подолання стресової ситуації», «Реалізація набутого бойового досвіду»), які описують стійкість до бойової психологічної травматизації особистості на різних етапах участі в АТО – від очікування участі, безпосереднього виконання завдань в АТО до усвідомлення набутого досвіду та внесення коректив в свою психологічну підготовку. Загальний показник «Стійкість до психологічної травматизації бойовим досвідом» розраховується як сума балів, отриманих за трьома шкалами (табл. 2).

Таблиця 2 – Норми за шкалами методики «Стійкість до психологічної травматизації бойовим досвідом»

Рівень	Очікування від участі в АТО	Подолання стресової ситуації	Реалізація набутого бойового досвіду	Стійкість до бойової психологічної травматизації особистості
Високий	67–75	68–75	62–75	193–225
Середній	46–66	51–67	43–61	144–192
Низький	0–45	0–50	0–42	0–143

Крім трьох загальних шкал, що відповідають етапам участі в АТО, методика містить 5 додаткових шкал, які описують наскрізні феномени бойової

психологічної травматизації особистості військовослужбовця НГУ та стійкості до неї. Зокрема, шкали: «Безпорадність» описує втрату контролю над ситуацією й своїм життям у ній; «Усвідомлене ставлення до професійної підготовки» розширює уявлення про себе як професіонала й особистість, власні можливості внаслідок перебування в АТО; «Здатність набувати досвід» описує набуття здатності утримуватися від реактивних дій у стресових ситуаціях, уникаючи небажаних наслідків для себе й своїх товаришів по службі; «Когнітивна дисфункція» або негативний вплив афекту на інтелект призводить до виникнення помилок у професійних діях, особливо в разі необхідності координувати їх з іншими колегами; «Ставлення до військового обов'язку» збільшує усвідомлення професійної місії, свого професійного обов'язку як мотиваційного (смислового) стрижня стійкості до бойової психологічної травматизації. Норми за цими шкалами представлено в таблиці 3.

Таблиця 3 – Норми за додатковими шкалами методики «Стійкість до психологічної травматизації бойовим досвідом»

Норми	Безпорадність	Усвідомлене ставлення до професійної підготовки	Здатність набувати досвід	Когнітивна дисфункція	Ставлення до військового обов'язку
Високий	15–30	29–30	29–30	10–30	28–30
Середній	2–14	21–28	20–28	2–9	15–27
Низький	0–1	0–20	0–19	0–1	0–14

П'ятий розділ «Автоматизований психодіагностичний комплекс «Психологічна травматизація особистості» для оцінювання стійкості до бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців Національної гвардії України» містить результати створення автоматизованої психодіагностичної програми для прогнозування та визначення рівнів психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ.

Розроблений автоматизований психодіагностичний комплекс «Психологічна травматизація особистості» містить 20 бланкових методик (з них дві авторські) та проективний колірний тест ретроспективної діагностики психічних станів та дві авторські методики. Він дозволяє визначати рівні бойової психологічної травматизації особистості, проводити масові обстеження й виявляти особливості динаміки бойової психологічної травматизації особистості в групах обстежуваних, прогнозувати можливу трансформацію рівня та типу бойової психологічної травматизації особистості.

Цей комплекс містить налаштований автоматизований узагальнюючий показник психодіагностичних методик, що описує особливості бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ (табл. 4).

Визначено, якщо більше 50 % ознак належать до певного типу, то констатується приналежність до цього типу (якщо 5 із 9 характеристик шкал

належать до низхідного типу – діагностується низхідний тип; якщо 5 із 9 належать до висхідного типу, то діагностується висхідний тип).

Таблиця 4 – Показники профілю стійкого або нестійкого до психологічної травматизації бойовим досвідом військовослужбовця НГУ

	Шкали	Низхідний тип (стійкий до психологічної травматизації бойовим досвідом)	Висхідний тип (нестійкий до психологічної травматизації бойовим досвідом)
1	Загальна інтернальність	25 балів та вище	до 24 балів включно
2	Заперечення активності	до 6 балів включно	7 балів і вище
3	Життестійкість	78 балів та вище	до 77 балів включно
4	Загальна здатність до самоврядування	30 балів та вище	до 29 балів включно
5	Загальна вольова організація особистості	85 балів та вище	до 84 балів включно
6	Особистісна зрілість	15 балів та вище	до 14 балів включно
7	Толерантність до невизначеності	50 балів та вище	до 49 балів включно
8	Інтолерантність	65 балів та вище	до 64 балів включно
9	Рівень загальної компетентності	39 балів і вище	до 38 балів включно

Визначені критерії наявності психологічного травматичного досвіду й наявності травми представлено в таблиці 5.

Таблиця 5 – Критерії наявності психологічного травматичного бойового досвіду у військовослужбовців НГУ

	Методика	Наявність ознаки	Відсутність ознаки
1	Методика «Оцінки психологічної травматичності бойового досвіду»	(-18) балів і вище (наявність психологічного травматичного бойового досвіду)	До (-19) балів включно (відсутність психологічного травматичного бойового досвіду)
2	«Міссісіпська шкала для оцінювання посттравматичних реакцій» (військовий варіант)	78 балів і вище (наявність ознак ПТСР)	До 77 балів включно (відсутність ознак ПТСР)

Поєднання типу (стійкий або схильний до психологічної травматизації особистості бойовим досвідом), наявності або відсутності ознак ПТСР, наявності або відсутності психологічної травматичності бойового досвіду дають можливість зробити 8 типових рекомендацій для розроблення індивідуальних заходів психологічного супроводження військовослужбовця.

У шостому розділі «Нормативно-правове регулювання бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців Національної гвардії України» представлено результати аналізу сучасних нормативно-правових документів, що регламентують психологічне забезпечення службово-бойової діяльності військовослужбовців НГУ на всіх її етапах.

Відповідно до чинного законодавства НГУ є військовим формуванням з правоохоронними функціями, що входить до системи МВС України та

призначена для виконання завдань з охорони та захисту життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства й держави від злочинних та інших протиправних посягань, участі в забезпеченні державної безпеки й захисті державного кордону, а також ведення воєнних (бойових) дій у разі збройного конфлікту чи загрози нападу на територію України.

Службово-бойова діяльність НГУ регламентована такими законами України та нормативно-правовими актами: Закон України «Про національну гвардію України» від 13.03.2014 року № 876-VII; Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 року № 580-VIII; постанова Верховної Ради України «Про обов'язки і права особового складу Національної гвардії України» від 19.05.1992 № 2369-XII; наказ МВС України «Про затвердження Положення про військові частини і підрозділи з охорони громадського порядку Національної гвардії України» від 16.06.2014 № 567; указ Президента України «Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України» від 06.04.2011 № 383/2011 та ін.

Визначено, що основними функціями НГУ є такі: захист конституційного ладу України, цілісності її території від спроб зміни їх насильницьким шляхом; участь у забезпеченні громадської безпеки та охороні громадського порядку, у тому числі під час проведення зборів, мітингів, походів, демонстрацій та інших масових заходів, участь у припиненні масових заворушень; участь у спеціальних операціях із знешкодження озброєних злочинців, припиненні діяльності не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (груп), організованих груп та злочинних організацій на території України, а також у заходах, пов'язаних із припиненням терористичної діяльності; участь у підтриманні або відновленні правопорядку в районах виникнення особливо важких надзвичайних ситуацій техногенного чи природного характеру, що створюють загрозу життю та здоров'ю населення; участь у відновленні конституційного правопорядку в разі здійснення спроб захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, у відновленні діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування.

Встановлено, що психологічне забезпечення СБД НГУ на всіх її етапах виконання СБЗ в АТО регламентовано такими нормативно-правовими актами: Концепція розвитку НГУ на період до 2020 року (від 1 лютого 2017 р. № 100-р); наказ командувача НГУ від 10.06.2014 р. № 79 «Про створення груп з морально-психологічного супроводу службово-бойової діяльності військовослужбовців НГУ в період проведення АТО»; наказ командувача НГУ від 25.09.2014 р. № 303 «Про створений єдиний пункт психологічної допомоги, уточнено та розширено завдання для усіх суб'єктів морально-психологічного забезпечення СБД військовослужбовців НГУ, а також заходи психологічного супроводу СБД особового складу на другому та третьому етапах виконання СБЗ в умовах проведення АТО»; наказ МВС України від 08 грудня 2016 р.

№ 1285 про затвердження «Положення про психологічне забезпечення в НГУ»; наказ командувача НГУ від 04 квітня 2016 р. № 188, яким затверджено «Методичні рекомендації про засади побудови та порядок експлуатації психологічної смуги імітації екстремальних (бойових) умов службово-бойової діяльності підрозділів НГУ»; наказ командувача НГУ від 17 лютого 2017 р. № 101 «Про Тимчасову програму психологічної реабілітації військовослужбовців НГУ в системі медичної реабілітації на базі медичного центру «Нові Санжари» НГУ; наказ командувача НГУ від 31 березня 2017 р. № 196, яким затверджено «Інструкцію про порядок організації та здійснення професійно-психологічного відбору у НГУ»; наказ командувача НГУ від 01.09.2017 р. № 555 «Інструкція з організації психологічного супроводу виконання службово-бойових завдань особовим складом НГУ» та ін.).

Визначено, що на сьогодні ключовими завданнями практичної психології є такі: цілеспрямований психологічний підбір військовослужбовців НГУ для конкретної СБД; психологічна підготовка до виконання спеціальних завдань; психологічна допомога військовослужбовцям НГУ під час виконання завдань; профілактика негативних психічних реакцій та станів, які виникають в особового складу в зоні АТО; соціальна реадaptaція та психологічна реабілітація після повернення із зони АТО тощо.

Сьомий розділ «Програма профілактики бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців Національної гвардії України» присвячений обґрунтуванню організації та проведення заходів профілактики бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ, які проводяться на всіх етапах психологічного забезпечення СБД військовослужбовців НГУ.

Визначено, що психологічне забезпечення СБД військовослужбовців НГУ – це система психокорекційних заходів, спрямованих на вивчення та розвиток в особового складу НГУ професійно важливих психологічних якостей, підтримання й відновлення позитивних психічних станів, необхідних для успішного виконання покладених завдань, збереження високого рівня психологічної безпеки, запобігання виникненню бойової психологічної травматизації особистості.

Удосконалено комплексну програму психологічного супроводження СБД військовослужбовців НГУ, що містить психологічну підготовку фахівців для здійснення професійної діяльності; цілеспрямований психологічний підбір фахівців для конкретної професійної діяльності; психологічну допомогу фахівцям під час виконання СБЗ; психологічну діагностику особистості для виявлення можливих ознак негативних психічних реакцій та станів після завершення СБД; психологічну реабілітацію фахівців, які цього потребують, після завершення СБД; психологічну експертизу осіб, які цього потребують,

для подальшого здійснення СБД; психологічний моніторинг фахівців з ознаками бойової психологічної травматизації.

Її складовою є розроблена програма психологічної реабілітації особового складу НГУ після виконання СБЗ в АТО, мета якої – відновлення психічного здоров'я, підвищення рівня психологічної безпеки особистості та ефективної соціальної реадаптації. Основними завданнями є такі: реалізація заходів, що сприятимуть психологічній адаптації військовослужбовців НГУ до ситуацій мирного життя; психологічна просвіта, спрямована на інформування військовослужбовців НГУ щодо специфіки постстресових розладів; мотивування на освоєння навичок самодопомоги; психологічна діагностика військовослужбовців НГУ із метою виявлення осіб, які потребують медичної допомоги, осіб із розладами адаптації та залежностями від психоактивних речовин; реалізація заходів, що сприятимуть реасоціалізації, реадаптації військовослужбовців НГУ.

До плану програми включено обов'язкові заходи (презентація програми психологічної реабілітації та інформаційний брифінг, психодіагностика, дебрифінг, тренінги оптимізації внутрішнього потенціалу та відновлення психологічної безпеки особистості, ігрова діяльність, психологічні лекторії, навчання засобів саморегуляції тощо) та заходи на вибір (перегляд фільмів, відпочинок, масаж, індивідуальні консультації, прогулянки, заняття в тренажерному залі тощо). Запропоновані заходи проводяться протягом двох тижнів та є невід'ємною складовою медичної реабілітації військовослужбовців НГУ.

Доведено, що практичне впровадження комплексної програми профілактики дозволяє знизити рівень бойової психологічної травматизації особистості у військовослужбовців НГУ, сформувати психологічну стійкість до бойової психологічної травматизації та професійну психологічну готовність особистості до діяльності в ризиконебезпечних умовах.

ВИСНОВКИ

У дисертації вперше теоретично узагальнено й запропоновано нове вирішення наукової проблеми бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ, яка полягає у розробці теоретико-методологічних засад бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ, створенні емпіричної моделі бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ, визначенні механізмів формування стійкості військовослужбовця НГУ до психологічної травматичності бойового досвіду, типізації бойової психологічної травматизації у військовослужбовців НГУ при різних рівнях психотравматичності бойовим досвідом, визначенні психометричного інструментарію оцінювання психологічної травматизації бойовим досвідом та стійкості військовослужбовців НГУ до психологічної

травматизації, створенні комплексної програми профілактики бойової психологічної травматизації військовослужбовців НГУ та впровадженні нормативно-правових засад її реалізації.

Теоретико-емпіричне дослідження проблеми бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ дозволило сформулювати такі **висновки**:

1. Бойова психологічна травматизація особистості військовослужбовця НГУ це процес впливу бойового стресу на особистість, який характеризується порушенням рівня психологічної безпеки особистості, напругою регуляторних систем та мобілізацією функціональних ресурсів організму, зниженням здатності адаптуватися до психічних та фізичних навантажень.

Визначено, що механізм розвитку бойової психологічної травматизації особистості містить п'ять стадій, тривалість яких залежить від багатьох факторів: «мобілізація», «імобілізація», «агресія», «депресивні реакції», «відновлювальний процес». У випадку, коли остання стадія не настає, спостерігається хронічний процес циклічного повторення попередніх фаз, що призводить до нозологічних форм прояву розладів особистості.

Виокремлено типи СБД за особливістю та інтенсивністю психотравмуючого впливу на особистість військовослужбовця НГУ: для першого типу характерна інтенсивна, але короткочасна психологічна травматизація особистості в умовах активної збройної протидії сторін із завданням максимального вогневого ураження. До другого типу належить СБД, що має пролонгований, перманентний психотравмуючий вплив стрес-факторів різної інтенсивності, урахувуючи періоди відносної стабілізації обстановки, які пов'язані з веденням переговорів, оголошеними мораторіями, перемир'ям. До третього типу належить найпоширеніша СБД, що поєднує в собі перші два типи із комплексними та тривалими психотравмуючими факторами різної інтенсивності.

2. З'ясовано природу розвитку ПТСР через вивчення особливостей адаптації військовослужбовців НГУ до стресових умов виконання службово-бойових завдань, трансформації ціннісної сфери та механізмів саморегуляції особистості. Доведено, що серед військовослужбовців НГУ поширеними є чотири типи адаптації особистості до перебування в АТО: «прогнозує небезпеку», «відкритий небезпеці», «бере на себе роль жертви», «приховує свій страх».

Залежно від соціокультурного контексту серед військовослужбовців НГУ визначено п'ять типів ціннісної сфери за показниками ПТСР. Для військовослужбовців Південного ОТО НГУ визначено типи: «пасіонарій», «прагне не виходити із зони комфорту», «романтик», «формаліст», «рутинний». Серед військовослужбовців Західного ОТО НГУ поширеними є п'ять типів ціннісної сфери за показниками ПТСР: «індивідуаліст», «прагне не виходити із

зони комфорту», «прагне індивідуального щастя», «компаньйон», «заробітчанин».

Для військовослужбовців Західного ОТО НГУ сприятливим підґрунтям для розвитку ПТСР є більш виражений полюс індивідуалізму, а для військовослужбовців Південного ОТО НГУ сприйняття соціальних норм, які звужують межі особистості.

Виявлено, що зменшення показника ПТСР пов'язано зі здатністю аналізувати протиріччя, упевненістю в собі, самоконтролем та емоційною стабільністю, використанням копінгу «Активного подолання» та наявністю розвинених вольових рис: самостійністю, рішучістю, наполегливістю. Визначено, що зниженню показника ПТСР сприяють змінні, що описують здатність співвідносити події, що відбулися, зі загальним контекстом свого життя та життя суспільства (шкали «Ціннісно-смилова організація особистості», «Залученість» та «Гумор»).

Найбільш відчутно підвищують показники ПТСР емоційно орієнтовані копінги «Концентрація на емоціях та їх активне вираження», «Стимування» та особистісні фактори: нонконформізм, сміливість, тривожність за методикою Р. Кеттелла. Визначено, що показник ПТСР збільшується при підвищенні «Інтернальності у сфері здоров'я», «Організації діяльності» та «Контролю».

3. Використання кластерного (K-means) аналізу дозволило виокремити у військовослужбовців НГУ з різним рівнем психологічної травматичності бойовим досвідом два типи: висхідний (високі показники ПТСР) та низхідний (низькі показники ПТСР). Наявні розбіжності між цими типами стосуються переважно набутих способів саморегуляції (унаслідок життєвого досвіду й професійної та психологічної підготовки), взаємодії з навколишнім світом і практично не охоплюють базисних рис особистості та ціннісної сфери.

Військовослужбовці НГУ низхідного типу сприймають себе більш причетними до життя суспільства, усвідомлюють сенс власного життя, вважають можливим його контролювати, упевнені в собі, своїх можливостях, задоволені власними здібностями, знаннями, уміннями, навичками, упевнені у своїй значущості й своєму впливі на оточення; прагнуть до визначеності; вольові. Військовослужбовці НГУ висхідного типу виявляють низьку здатність до самоврядування, особливо тих аспектів, які пов'язані з постановкою та досягненням мети, що зближує ці показники з показниками вольової саморегуляції. Характеризуються нижчими показниками інтернальності, волі, особистісної зрілості та компетентності. Вони більш схильні використовувати непродуктивні копінги та значно напружені.

4. З'ясовано, що структурні зміни особистості, які відбуваються у військовослужбовців НГУ низхідного типу з набуттям бойового досвіду в АТО, визначаються засвоєним досвідом дій своєї професійної групи, який покладено в основу професійної підготовки особового складу до дій в АТО. На основі

реалізації засвоєного досвіду інших військовослужбовців НГУ виробляє власний стиль взаємодії з бойовою травматичною ситуацією з подальшим усвідомленням сильних і слабких сторін досвіду товаришів по службі, унаслідок чого формується свідоме ставлення до досвіду та його вдосконалення.

Виявлено, що при реалізації стійкості до бойової психологічної травматизації важливим є наявність сприятливих умов, які дають змогу військовослужбовцю НГУ усвідомити дійсну глибину розвитку структурних компонентів стійкості як знаряддя адаптації до дії стрес-факторів АТО. Частково таке усвідомлення відбувається в процесі психологічної підготовки військовослужбовців НГУ на полігонах під час навчань в умовах максимально наближених до реальних умов АТО. Професійна та психологічна підготовка військовослужбовців НГУ до формування стійкості до травматичності бойового досвіду є адекватною для тих, у яких достатньо сформовані характеристики стійкості: інтернальність, воля, загальна компетентність, саморегуляція, особистісна зрілість.

Структура зміни особистості військовослужбовців НГУ висхідного типу з накопиченням бойового досвіду обумовлена їх дистанціюванням від небезпечних ситуацій, уникненням активної протидії їм, збільшенням ізолюваності, уявленням про унікальність власного досвіду, закріпленням негативного самовизначення. Їхня адаптація до накопичення дії бойових стрес-факторів є формуванням «вимушеної безпорадності».

5. Модель бойової психологічної травматизації військовослужбовців НГУ передбачає взаємодію трьох елементів «несприятливі соціальні умови виконання професійних завдань», «несприятливі умови виконання професійних завдань в АТО», «віктимні умови», які об'єднуються поняттям «соціальна ситуація розвитку особистості» військовослужбовця НГУ. Саме несприятливі соціальні умови посилюють переживання дії віктимних стрес-факторів.

Доведено, що у військовослужбовців НГУ збільшення травматичності бойового досвіду пов'язано з його набуттям. Виокремлені рівні травматичності бойового досвіду є фазами адаптації особистості військовослужбовців НГУ до дії стрес-факторів: 1 – «очікування впливу бойових стресорів», 2 – «критичне накопичення впливу бойових стресорів», 3 – «адаптація до дій бойових стресорів» і нове оцінювання вихідних даних ситуації участі військовослужбовця НГУ в АТО мають утворювати виток спіралі. Військовослужбовці НГУ низхідного типу мали б адаптуватися до дії бойових стрес-факторів і не сприймати ситуацію участі в АТО як травматичну, проте існує значна варіативність стрес-факторів і обмежені можливості звикнути до дії віктимних стрес-факторів, нормальним розвитком ситуації адаптації до їх дії є вихід із збереженням досвіду. Унаслідок того, що військовослужбовці НГУ неодноразово виконують СБЗ у зоні АТО, такого виходу не відбувається. Вони

замикаються в коло переживання дії стрес-факторів, що потенційно призводить до виснаження зовнішніх та внутрішніх ресурсів і переходу з низхідного у висхідний тип з можливим подальшим виникненням психічного розладу.

6. Обґрунтовано, що механізм формування стійкості до психологічної травматичності бойового досвіду військовослужбовця НГУ має дві складові: актуальну та базисну. Актуальна стійкість до психологічної травматичності бойового досвіду забезпечується засобами «актуальної роботи» в АТО: копінгами, цільовою саморегуляцією, самовладнанням тощо. Базисна співвідноситься з інтелектуальними, емоційними, вольовими базисними особливостями особистості, в основі яких лежать цінності, інтелект, темперамент. Базисна стійкість до психологічної травматизації особистості бойовим досвідом задає рамки для реалізації актуальної стійкості до психологічної травматизації бойовим досвідом.

Механізм формування стійкості до психологічної травматичності бойового досвіду у військовослужбовців НГУ має певні етапи: від формального засвоєння норм взаємодії, способів дії до перевірки їх практикою на істинність та до набуття майстерності. Він може здійснюватися двома шляхами: через присвоєння групового досвіду військовослужбовців НГУ та через пристосування власного досвіду переживання участі в АТО до подолання дії стрес-факторів. Дефекти формування стійкості до психологічної травматичності бойового досвіду є підставою для досягнення психологічної травматизації особистості до рівня ПТСР.

7. Розроблений автоматизований психодіагностичний комплекс «Психологічна травматизація особистості» містить 18 загальновідомих бланкових методик (тести-опитувальники) та проєктивний колірний тест ретроспективної діагностики психічних станів. Він дає психологу потужний інструмент, що дозволяє проводити масові групові обстеження та автоматизовано диференціювати низхідний та висхідний типи психологічної травматизації особистості, наявність або відсутність ознак ПТСР, наявність або відсутність психологічної травматичності бойового досвіду та діагностувати рівень стійкості до психологічної травматизації особистості бойовим досвідом. Цей комплекс надає 8 типових рекомендацій щодо можливості залучення військовослужбовця НГУ до участі в АТО, необхідності застосування до нього індивідуальних заходів психологічної профілактики.

Розроблена методика «Оцінювання психологічної травматичності бойового досвіду» складається з 39 тверджень і відповідних шкал: 1 шкала – «Несприятливі соціальні умови», які є наслідком особливостей соціальної взаємодії в зоні проведення АТО; 2 шкала – «Характеристика бойових дій», що стає джерелом психологічної травматизації особистості; 3 шкала – «Реальність загрози життю» під час участі в АТО. 4 шкала – «Внутрішній ресурс» подолання травматичності ситуації, який дає сформована готовність до участі в

АТО, усвідомлення її необхідності; 5 шкала – «Зовнішній ресурс» (дружба, повага, упевненість в економічному благополуччі родини), який дає приналежність до певної референтної та соціальної групи. Загальний показник за методикою дозволяє виокремити групи за рівнями травматичності бойового досвіду.

Розроблена методика «Стійкість до психологічної травматизації особистості бойовим досвідом» містить три основні шкали, що відповідають етапам участі в бойових умовах: 1 шкала – «Очікування участі в АТО»; 2 шкала – «Безпосереднє виконання СБЗ в АТО»; 3 шкала – «Усвідомлення набутого досвіду». Загальний показник є інтегральною характеристикою військовослужбовця НГУ, яка дозволяє визначити рівні та оцінити здатність зберігати цілеспрямованість і ефективність професійної діяльності в АТО. Вона дозволяє розглядати сукупність індивідуальних показників стійкості до бойової психологічної травматизації військовослужбовців НГУ як загальний показник стійкості («психологічної боєздатності») військового підрозділу. Крім трьох загальних шкал виокремлено 5 додаткових, які описують наскрізні феномени бойової психологічної травматизації військовослужбовця НГУ та стійкості до неї, зокрема шкали: «Безпорадність», «Усвідомлене ставлення до професійної підготовки», «Здатність набувати досвід», «Когнітивна дисфункція», «Ставлення до військового обов'язку».

8. Комплексна програма профілактики бойової психологічної травматизації особистості у військовослужбовців НГУ охоплює весь процес психологічного забезпечення їх СБД. Структурними елементами розробленої системи психологічного забезпечення СБД НГУ є такі: нормативно-правове забезпечення психологічної роботи з особовим складом НГУ; професійна орієнтація кандидатів на службу в НГУ; професійний психологічний відбір кандидатів для проходження служби в НГУ; психологічний супровід СБД військовослужбовців НГУ, який містить: психологічну підготовку військовослужбовців НГУ; цілеспрямований психологічний підбір особового складу для конкретної СБД; психологічна допомога військовослужбовцям НГУ під час виконання СБД; психологічна діагностика військовослужбовців НГУ для виявлення можливих ознак негативних психічних реакцій та станів після завершення СБД; психологічна реабілітація особового складу, у разі потреби, після завершення СБД; психологічна експертиза осіб, які цього потребують, для подальшого здійснення СБД; психологічний моніторинг індивідуально-психологічних особливостей у військовослужбовців НГУ з метою раннього виявлення ознак психічних розладів.

Розроблена програма психологічної реабілітації особового складу НГУ спрямована на зниження негативних переживань, відновлення психічного здоров'я, підвищення рівня психологічної безпеки особистості та ефективної соціальної реадаптації. Вона передбачає поєднання групових та індивідуальних

занять із саморегуляції, психологічних консультацій з актуальних питань (у тому числі сімейних стосунків та сексуального здоров'я) та спеціально адаптованого до завдань психологічної реабілітації тренінгу відновлення психологічної безпеки особистості. Заходи психологічної роботи проводяться протягом двох тижнів та є невід'ємною складовою медичної реабілітації військовослужбовців НГУ. Дана програма може бути адаптована для подальшого використання в інших центральних органах виконавчої влади, зокрема в Національній поліції, Державній службі з надзвичайних ситуацій України, Державній прикордонній службі України та інших органах для проведення психологічної реабілітації учасників бойових дій.

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків є дослідження особливостей бойової психологічної травматизації в суб'єктів інших видів професійної діяльності, наукова й практична розробка психологічних засобів підвищення ефективності професійної діяльності сил сектору безпеки України, здійснення їх цілеспрямованої психологічної підготовки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Монографія:

Колесніченко О. С. Засади бойової психологічної травматизації військовослужбовців Національної гвардії України : монографія. Х. : ФОП Бровін О.В., 2018. 488 с.

2. Статті у наукових фахових виданнях України:

2.1. Колесніченко О.С., Воробйова І. В., Мацегора Я. В. Модель професійної психологічної готовності до діяльності представників ризиконебезпечних професій. *Проблеми екстремальної та кризової психології* : зб. наук. пр. 2013. Вип.14 (1). С.71 – 93.

2.2. Колесніченко О. С. Модель формування стійкості правоохоронців до психологічної травматизації бойовим досвідом. *Теоретичні і прикладні проблеми психології* : зб. наук. пр. Східноукр. нац уні-ту імені В. Даля. 2015. № 2 (37), т. 3. С. 273 – 279.

2.3. Колесніченко О. С., Лиман А. А. Структурно-функціональна модель психологічної готовності військовослужбовців Національної гвардії України до ризику. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2015. Вип. 3. С. 153 – 159.

2.4. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В., Приходько І. І. та ін. Типізація психологічної готовності до ризику представників екстремальних видів діяльності. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: «Психологічні науки»*. 2016. № 3 (5). С. 98 – 120.

2.5. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В., Приходько І. І. та ін. Прогнозування психологічної готовності до ризику фахівців екстремальних

видів діяльності. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: «Психологічні науки»*. 2016. № 2 (4). С.115 – 138.

2.6. Колесніченко О. С., Приходько І. І., Мацегора Я. В. Засоби психологічної підтримки військовослужбовців при виконанні службово-бойових завдань в екстремальних умовах. *Вісник Національного університету оборони України*. 2016. Вип. 1 (47). С. 58 – 64.

2.7. Колесніченко О. С., Приходько І. І., Мацегора Я. В. Експрес-опитувальник «Деадаптивність» : розроблення, апробація, психометричні показники. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : «Психологія»*. 2017. Вип. 3. UKR: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_3_8

2.8. Колесніченко О. С. Автоматизований психодіагностичний комплекс «Психологічна травматизація особистості». *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : «Психологія»*. 2018. Вип. 1. UKR: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2018_1_10

2.9. Колесніченко О.С. Структура та зміст методики «Стійкість до бойової психологічної траматизації» фахівця екстремального виду діяльності. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: «Психологічні науки»*. 2018. № 1 (9). С. 110 – 127.

2.10. Колесніченко О.С. Типологія цінностей у військовослужбовців з різними ознаками посттравматичного стресового розладу. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: «Психологічні науки»*. 2018. № 2 (10). С. 83 – 101.

2.11. Колесніченко О.С. Роль саморегуляції комбатантів у формуванні посттравматичного стресового розладу. *Вісник Національного університету оборони України*. 2018. Вип. 2 (50). С. 39 – 44.

2.12. Колесніченко О. С., Приходько І.І., Мацегора Я. В., Чижевський С. А. Мобільний центр психологічного супроводу професійної діяльності фахівців екстремального профілю. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : «Психологія»*. 2018. Вип. 2. UKR: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2018_2_9

2.13. Колесніченко О. С. Моніторинг психологічного стану військовослужбовців – учасників бойових дій, які повернулися до місць постійної дислокації. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: «Психологічні науки»*. 2018. № 3 (11). С. 93 – 110.

2.14. Колесніченко О. С. Структура стійкості до бойової психологічної травматизації у військовослужбовців з різним рівнем травматичності бойового досвіду. *«Теорія і практика сучасної психології» : зб. наук. пр.* 2019. № 1. Т.2. С. 177 – 184.

3. *Статті в наукових фахових виданнях України, які входять до міжнародних наукометричних баз:*

3.1. Колесніченко О.С. Структурні компоненти стійкості до бойової психологічної травматизації у правоохоронців – учасників бойових дій. *Психологічний часопис* : зб. наук. пр. 2018. №10 (20). С. 47 – 61.

3.2. Колесніченко О. С., Горелишев С. А. Використання інформаційних технологій для прогнозування та діагностики психологічної травматизації військовослужбовців – учасників бойових дій. *Право і безпека*. 2018. № 3 (70). С. 57 – 63.

3.3. Колесніченко О.С. Особливості відновлення психічного здоров'я правоохоронців, які приймали участь в операції об'єднаних сил. *Право і безпека*. 2018. № 4 (70). С. 97 – 103.

3.4. Колесніченко О.С. Типи адаптації військовослужбовців до виконання службово-бойових завдань в бойових умовах. *Український психологічний журнал* : зб. наук. пр. КНУ імені Тараса Шевченка. 2019. № 1 (11). С. 130 – 140.

3.5. Колесніченко О.С. Типи психологічної травматизації при різних рівнях психотравматичності бойового досвіду військовослужбовців Національної гвардії України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2019. Вип. 1. С. 290 – 295.

3.6. Колесніченко О. С. Факторна структура стійкості до бойової психологічної травматизації у правоохоронців стійкого типу з різним рівнем травматичності бойового досвіду. *Психологічний часопис* : зб. наук. пр. 2019. №1. С. 47 – 61.

4. *Статті в іноземних наукових виданнях, які входять до міжнародних науко метричних баз:*

4.1. Колесніченко О. С. Методика «Оцінка травматичності бойового досвіду» у військовослужбовців-учасників бойових дій. *Scientific magazine «Authority and Society» (History, Theory, Practice)*. 2017. № 1 (41). P. 250 – 264.

4.2. Колесніченко О. С. Реабилитация участников боевых действий, как социально-политическая проблема. *Scientific magazine «Authority and Society» (History, Theory, Practice)*. 2018. № 1 (45). P. 149 – 159.

4.3. Колесніченко О. С. Психологическая декомпрессия военнослужащих, как этап реадaptации к жизни в обществе. *Scientific magazine «Authority and Society» (History, Theory, Practice)*. 2018. № 2 (46). P. 188 – 198.

4.4. Колесніченко А. С. Типы боевой психологической травматизации военнослужащих Национальной гвардии Украины. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. 2018. №11 (39). Part 4. P. 39 – 43.

4.5. Колесніченко А. С. Теоретико-методологические основы и структура психологической реабилитации участников боевых действий.

Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal). 2019. №1 (41). Part 5. P. 42 – 47.

5. *Опубліковані праці апробаційного характеру:*

5.1. Колесніченко О. С. Особливості прояву домінуючих поведінкових стратегій подолання стресу військовослужбовцями ВВ МВС України з різним стажем службово-бойової діяльності. *«Бочаровські читання»* : зб. наук. пр. за матеріалами II наук.-практ. конф. 28 берез. 2014 р. Х. : ХНУВС, 2014. С. 84 – 89.

5.2. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В., Воройбова І. В., Визначення особливостей адаптації військовослужбовців до перебування у стресових умовах, як фактору підвищення якості їх професійної психологічної підготовки та реабілітації. *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 21 листоп. 2014 р. Х. : НА НГУ, 2014. С. 152 – 156.

5.3. Колесніченко О. С., Товма М. І. Особливості психологічного супроводу військовослужбовців, які залучені до виконання службово-бойових завдань в зоні проведення антитерористичної операції. *Сучасний стан психологічного забезпечення професійної діяльності сил охорони правопорядку* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 21 листоп. 2014 р. Х. : НА НГУ, 2014. С. 5 – 8.

5.4. Мацегора Я. В., Воройбова І. В., Колесніченко О. С. Психологічний моніторинг у вищому навчальному закладі. *Актуальні проблеми сучасної психології та педагогіки вищих навчальних закладів МВС України* : матеріали наук.-практ. конф. 14 берез. 2014 р. Х. : ХНУВС, 2014. С. 121 – 124.

5.5. Колесніченко О. С. Модель організації та проведення психологічної реабілітації учасників бойових дій. *Социальная психология здоровья и современные информационные технологии* : сб. научных статей I Межд. науч.-практ. конф., 14 – 15 апр. 2015 г. Брест : БрГУ, 2015. Ч.1. С. 247 – 256.

5.6. Колесніченко О. С., Журомський В. С. Особливості дезадаптивних змін у військовослужбовців-учасників бойових дій Національної гвардії України. *Спільні дії військових формувань держави : проблеми та перспективи* : матеріали Другої Всеукр. наук.-практ. конф., 10 – 11 верес. 2015 р. Одеса. С. 214 – 216.

5.7. Колесніченко О. С. Взаємозв'язок різних видів рефлексії та стану психологічної готовності до службово-бойової діяльності військовослужбовців Національної гвардії України. *Актуальні проблеми сучасної психології та педагогіки вищих навчальних закладів МВС України* : матеріали наук.-практ. конф. 9 квіт. 2015 р. Х. : ХНУВС, 2015. С. 47 – 48.

5.8. Колесніченко О. С. Психологічна допомога військовослужбовцям, які приймали участь в бойових діях. *Актуальні питання сучасної психіатрії,*

наркології та неврології : матеріали наук.-практ. конф., 7 – 9 жовт. 2015 р. Х. : Нац. університет ім. В.Н. Каразіна, 2015. С. 114 – 116.

5.9. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В. Возможности прогнозирования острого стрессового расстройства и посттравматического стрессового расстройства у военнослужащих Национальной гвардии Украины. *Психологические аспекты совершенствования правоохранительной деятельности* : матеріали Межд. научн.-практ. конф., 24 нояб. 2015 р. Минск : Акад. МВД Респуб. Беларусь, 2015. С. 187 – 189.

5.10. Колесніченко О. С., Воробйова І. В., Мацегора Я. В. Психологічна підтримка та психологічна реабілітація військовослужбовців учасників антитерористичної операції. *Актуальні напрями практичної психології і психотерапії* : матеріали VI наук.-практ. конф., 11 грудня 2015 р. Х. : ХНУВС, 2015. С. 70 – 74.

5.11. Колесніченко О. С., Пархоменко О. О. Возможности прогнозирования тяжести острого стрессового расстройства та посттравматического стрессового расстройства у военнослужащих Национальной гвардии Украины. *Психологическая помощь особам, які беруть участь в антитерористичній операції* : матеріали наук.-практ. конф., 30 берез. 2016 р. К : НАВС, 2016. С. 67 – 70.

5.12. Колесніченко О. С., Товма М. І. Динаміка особистісних змін військовослужбовців, учасників бойових дій в посттравматичний період. *Актуальні проблеми морально-психологічного, правового забезпечення службово-бойової діяльності Національної гвардії України* : матеріали VII наук.-практ. конф., 31 берез. 2016 р. Харків : НА НГУ, 2014. С. 55 – 56.

5.13. Колесніченко О. С. Особливості комплектування валізи офіцера-психолога Національної гвардії України. *Актуальні проблеми психологічної допомоги, соціальної та медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції* : матеріали наук.-практ. конф., 26 трав. 2016 р. К. : НУОУ, 2016. С. 162 – 165.

5.14. Колесніченко О. С. Цінності військової служби як ресурс соціалізації військовослужбовців Національної гвардії України. *Компетентнісний підхід у формуванні та розвитку людських ресурсів для виконання службово-бойових завдань силовими структурами України* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 29 березня 2016 року). Х. : НА НГУ, 2016. С. 25 – 28.

5.15. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В., Юр'єва Н. В. Психологічний аналіз законодавчих та нормативно-правових документів, що визначають алгоритм проведення психологічної реабілітації учасників бойових дій. *Психосоциальная реабилитация пострадавших и перемещенных из зоні АТО на базе центра Психосоциальной реабилитации детей и подростков «Фельдман экопарк»* : матеріали Межд. научн.-практ. конф., 12 – 13 октяб. 2016 г. Х., 2016. С. 24 – 26.

5.16. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В. Програма профілактики психологічної травматизації у військовослужбовців Національної гвардії України. *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки фахівців в умовах сучасного освітнього простору* : зб. матеріалів III наук.-практ. конф., 21 квіт. 2017 р. Х. : ХДАФК, 2017. С. 95 – 99.

5.17. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В. Методика «Оцінки травматичності бойового досвіду» у військовослужбовців-учасників бойових дій. *Актуальні проблеми морально-психологічного, правового забезпечення службово-бойової діяльності Національної гвардії України* : матеріали VIII наук.-практ. конф., 30 берез. 2017 р. Х. : НА НГУ, 2017. С. 90 – 92.

5.18. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В. Типологія цінностей у військовослужбовців – учасників антитерористичної операції. *Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи* : матеріали II Міжн. наук.-практ. конф., 10-11 лют. 2017 р. К. : КНУ імені Тараса Шевченка, 2017. С. 94 – 95.

5.19. Колесніченко О. С. Роль різних аспектів саморегуляції у формуванні посттравматичного стресового розладу. *Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів* : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф., 15 лют. 2018 р. Донецьк, 2018. С. 58 – 62.

5.20. Колесніченко О. С., Євсєєв В. О., Павленко С. О. Психологічна декомпресія військовослужбовців-учасників бойових дій Національної гвардії України. *International scientific conference «Modernization of educational system: world trends and national peculiarities»*: conference proceedings, February 23rd. Kaunas: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 2018. P. 106 – 109.

5.21. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В. Професійно-психологічний відбір військовослужбовців Національної гвардії України. *Військова психологія у вимірах війни і миру : проблеми, досвід, перспективи* : матеріали II Міжн. наук.-практ. конф., 2-3 берез. 2018 р. Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2018. С. 71 – 74.

5.22. Колесніченко О. С., Мацегора Я. В. Моніторинг психологічного стану військовослужбовців-учасників бойових дій Національної гвардії України. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 30 березня 2018 р. Х. : Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2018. С. 222 – 225.

5.23. Колесніченко О. С., Горелишев С. А. Інформаційні технології оцінювання психологічної травматизації військовослужбовців – учасників бойових дій. *Військова психологія у вимірах війни і миру : проблеми, досвід, перспективи* : матеріали IV Міжн. наук.-практ. конф., 05 – 06 квітня 2019 р. Київ : КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. С. 114 – 117.

АНОТАЦІЯ

Колесніченко О. С. **Психологія бойової травматизації військовослужбовців Національної гвардії України.** – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.06 – юридична психологія. – Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2019.

Подано стислий огляд генезису проблеми бойової психологічної травматизації особистості та механізми її розвитку. Обґрунтовано роль індивідуально-психологічних особливостей і специфічних чинників бойового стресу для розвитку психологічної травматизації особистості в бойових умовах. Визначено типи адаптації військовослужбовців НГУ до стресових умов виконання службово-бойових завдань, саморегуляції та ціннісно-сислової сфери особистості з різними ознаками посттравматичного стресового розладу. З'ясовано типи бойової психологічної травматизації особистості у військовослужбовців НГУ з різними рівнями травматичності бойового досвіду. Розроблено структуру стійкості до бойової психологічної травматизації особистості у військовослужбовців НГУ з різним рівнем травматичності бойового досвіду. Визначено та обґрунтовано емпіричну модель бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовців НГУ, у якій визначена та описана взаємодія стрес-факторів та структурних компонентів стійкості до бойової психологічної травматизації особистості при накопиченні їх дії. З'ясовано механізм формування стійкості до психологічної травматизації бойовим досвідом військовослужбовців НГУ. Представлено результати розробок авторських методик «Оцінка травматичності бойового досвіду» та «Стійкість до бойової психологічної травматизації особистості» військовослужбовців НГУ, перевірена їх валідність, надійність та стандартизація. Подано результати аналізу сучасних нормативно-правових документів, що регламентують психологічне забезпечення службово-бойової діяльності військовослужбовців НГУ на всіх її етапах. Розроблено програму профілактики бойової психологічної травматизації військовослужбовців НГУ на основі встановлених взаємозв'язків і закономірностей бойової психологічної травматизації особистості військовослужбовця НГУ.

Ключові слова: військовослужбовець, Національна гвардія України, психологічна травматизація, психологічна реабілітація, бойовий досвід, стійкість до бойової психологічної травматизації.

АННОТАЦИЯ

Колесниченко А. С. **Психология боевой травматизации военнослужащих Национальной гвардии Украины.** – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.06 – юридическая психология. – Харьковский национальный университет внутренних дел. Харьков, 2019.

Подано краткий обзор генезиса проблемы боевой психологической травматизации личности и механизмы ее развития. Обоснована роль индивидуально-психологических особенностей и специфических факторов боевого стресса для развития психологической травматизации личности в боевых условиях. Определены типы адаптации военнослужащих НГУ к стрессовым условиям выполнения служебно-боевых задач, саморегуляции и ценностно-смысловой сферы личности с различными признаками посттравматического стрессового расстройства. Определены типы боевой психологической травматизации личности у военнослужащих НГУ с различным уровнем травматичности боевого опыта. Разработана структура устойчивости к боевой психологической травматизации личности у военнослужащих НГУ с разным уровнем травматичности боевого опыта. Определена и обоснована эмпирическая модель боевой психологической травматизации личности военнослужащих НГУ, в которой определено и описано взаимодействие стресс-факторов и структурных компонентов устойчивости к боевой психологической травматизации личности при накоплении их действия. Выяснен механизм формирования устойчивости к психологической травматизации боевым опытом военнослужащих НГУ. Представлены результаты разработки авторских методик «Оценка травматичности боевого опыта» и «Устойчивость к боевой психологической травматизации личности» военнослужащих НГУ, проверена их валидность, надежность и стандартизация. Представлены результаты анализа современных нормативно-правовых документов, регламентирующих психологическое обеспечение служебно-боевой деятельности военнослужащих НГУ на всех ее этапах. Разработана программа профилактики боевой психологической травматизации военнослужащих НГУ на основе установленных взаимосвязей и закономерностей боевой психологической травматизации личности военнослужащего НГУ.

Ключевые слова: военнослужащий, Национальная гвардия Украины, психологическая травматизация, психологическая реабилитация, боевой опыт, стойкость к боевой психологической травматизации.

SUMMARY

Kolesnichenko O. S. Psychology of military traumatization of servicemen of the National guard of Ukraine. – Manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Psychological Sciences in specialty 19.00.06 specialty – legal psychology. – Kharkiv National University of Internal Affairs. Kharkiv, 2019.

In the dissertation the solution of the problem of combat psychological traumatization of the soldiers of the National guard of Ukraine (NGU) is proposed, which is to elaborate its theoretical and methodological principles, substantiate the empirical model of combat psychological traumatization of the personnel of NGU,

determine the mechanisms of formation of the stability of the military service of the NGU to the psychological trauma of the combat experience, typing military psychological traumatization at NGU servicemen at different levels of psychotrauma combat experience, the development of psychometric tools for assessing the psychological traumatization of combat experience and the stability of NGU servicemen to psychological traumatization, offering a comprehensive program for the prevention of combat psychological traumatization of NGU servicemen and the implementation of regulatory and legal principles for its implementation.

The definition of combat psychological traumatization of the personality of the NGU servicemen as a process of the influence of combat stress on the personality that is characterized by violation of the level of psychological security of the individual, the pressure of regulatory systems and the mobilization of the functional resources of the organism, reducing the ability to adapt to mental and physical stress.

The types of adaptation of NGU servicemen to the stressful conditions of performing military-combat tasks (MCT), self-regulation and value-semantic sphere of personality with various features of post-traumatic stress disorder (PTSD) are determined. It is proved that among the NGU servicemen there are four types of personality adaptations to stay in the anti-terrorist operation (ATO): «predicts danger», «open to danger», «assumes the role of victim», «hides his fear».

Depending on the socio-cultural context, among the NGU servicemen, five types of value sphere are identified according to PTSD indicators. The servicemen-combatants of the Southern Operational-Territorial Command (OTC) have the following types of value sphere: «a super activist», «tries not to leave the comfort zone», «a romantic», «a formal serviceman's», «is self-restraint», or «is routine». Among the servicemen of the Western OTC of NGU are five types of value sphere according to the indicators of PTSD: «individualist», «tries not to leave the comfort zone», «inspires to individual happiness», «a companion», «a laborer».

It is proved that the emotionally oriented copings such as «Concentration on emotions and their active expression», «Containment» and such personality features as nonconformist, courage, and anxiety are the most significant indicators of PTSD. The reduction of the PTSD indicator is due to the ability to analyze contradictions, self-confidence, self-control and emotional stability, coping «Active Overcoming» and the presence of developed volitional features: autonomy, determination, perseverance.

The types of combat psychological traumatization of the personality of NGU servicemen with different levels of traumatic experience of combat experience are ascertained: ascending (high PTSD indicators) and downward (low PTSD indicators). It is determined that the NGU servicemen of the descending type, in contrast to the ascending type, perceive themselves more closely involved in society's life, are aware of the meaning of their own lives, consider it possible to control it, are confident in themselves, their capabilities, are satisfied with their own abilities, knowledge,

abilities, skills, confident in their significance and its impact on the environment; aspire to certainty; volitional.

It is revealed that structural changes in personality that occur in NGU troops descending type with the acquisition of combat experience in the ATO are determined by the experience gained from their professional team, which is the basis for training personnel to act in the ATO. For the NGU servicemen of the upward type, the structure of personality change with the accumulation of combat experience is due to their distancing from dangerous situations, the avoidance of active opposition to it, the increase of isolation, the notions of the uniqueness of their own experience, and the consolidation of negative self-determination.

It is proved that the military service of NGU increases the traumatic experience of combat experience associated with its acquisition. The three levels of traumatization of combat experience are the phases of adaptation of the personality of the NGU servicemen to the action of stress factors: 1 – «Expectations of the influence of combat stressors», 2 – «critical accumulation of the influence of combat stressors», 3 – «adaptation to the actions of combat stressors» and a new assessment of the output data on the situation of the participation of a military service NGU in the ATO should form a spiral turn. The descent type NGU servicemen should adapt to the action of combat stress factors and not accept the situation of participation in the ATO as a traumatic. However, there is a significant variation of stress factors and limited ability to get used to the action of victimal stress factors, the normal development of the adaptation situation to their action is a way out of preserving the experience. Due to the fact that the NGU servicemen repeatedly carry out MCT in the ATO zone, such an exit does not occur. They are locked into the circle of experience of stress factors, which potentially leads to the exhaustion of external and internal resources and the transition from descending to the ascending type with the possible further occurrence of mental disorder.

The mechanism of the formation of resistance to the psychological trauma of the combat experience of a serviceman of NGU has two components – actual and basic. The actual resistance to the psychological trauma of the combat experience is ensured by: doping, target self-regulation, self-help, etc. The basic corresponds to the intellectual, emotional, volitional personality traits, the bases of which are values, intelligence, temperament. It has certain stages: from the formal assimilation of the rules of interaction, the modes of action, to check their practice to the truth and to the acquisition of skill. It can be carried out in two ways: through the assignment of group experience of NGU servicemen, and by adapting their own experience, the experience of participating in the ATO to overcome the stress factors.

The automated psychodiagnostic complex «Psychological traumatization of personality» has 20 methodological forms (of which two are author's) and a projective color test of retrospective diagnostics of mental states. The complex provides 8 standard recommendations on the possibility of involving a serviceman of

NGU to participate in ATO, the need to apply individual measures for psychological prevention.

The developed method «Assessment of the psychological traumaticity of combat experience» consists of 39 statements and corresponding scales: scale 1 – «Unfavorable social conditions»; scale 2 – «Characteristics of hostilities»; scale 3 – «The reality of the threat to life»; scale 4 – «Internal resource»; scale 5 – «External resource». The general indicator by the method allows to determine the level of traumaticity of combat experience.

The developed method «Resistance to psychological traumatization of a person with combat experience» contains three main scales corresponding to the stages of participation in combat conditions: scale 1 – «Expectation of participation in the ATO»; scale 2 – «Immediate implementation of MCT in ATO»; scale 3 – «Awareness of the acquired experience». The overall indicator allows you to determine the levels and assess the ability to maintain the focus and efficiency of professional activity in the ATO. In addition to the three general scales, 5 additional ones are identified, which describe the cross-cutting phenomena of combat psychological traumatization of the NGU serviceman and resistance to it, in particular the scale: «Helplessness», «Conscious attitude to professional training», «Ability to gain experience», «Cognitive dysfunction», «Attitude to military duty».

The comprehensive program for the prevention of psychological traumatization of the personality in NGU troops covers the whole process of psychological support for their military and combat activity. This program may be adapted for further use in other central executive bodies, in particular in the National Police, the State Emergency Situations Service of Ukraine, the State Border Guard Service of Ukraine and other bodies for carrying out psychological rehabilitation of combatants.

The results of the study have been embodied both in the preparation of statutory legal acts on the problems of psychological support and in the practical activities of the service of psychological support of the NGU.

Keywords: serviceman, psychological traumatization, National guard of Ukraine, psychological rehabilitation, combat experience, resistance to combat psychological traumatization.

Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 1,9. Тир. 100 прим. Зам № 285-19

Підписано до друку 07.10.2019. папір офісний.

Надруковано з макету замовника у ФОП Бровін О.В.

61022, м. Харків, вул. Трінклера, 2 корп. 1, к. 19. Т. (057) 758-01-08, (066) 822071030)

Свідоцтво про внесення суб'єкта до Державного реєстру
видавців та виготовників видавничої продукції серія ДК 3587 від 23.09.09 р.